

TÓTH ÁRPÁD

A TÁRSADALMI SZERVEZŐDÉS RENDI ÉS POLGÁRI NORMÁI

A Pesti Jótékony Nőegylet fennállásának első korszaka (1817–1848)

A XIX. század első felében fontos társadalmi változások kezdődtek meg a magyar történelemben. Ekkor — esetenként már a politikatörténet terminusa szerinti reformkor kezdete előtt — olyan mozgások indultak meg a társadalom egyes rétegeiben, melyek a rendi társadalomból a polgári felé vezető út kontextusában (is) értelmezhetők. E mozgások egyike az első, modern értelemben vett társadalmi egyesületek keletkezése.

Az utóbbi években megélénkült a kutatói érdeklődés az egyesületek története iránt. Az ennek eredményeképpen megjelent publikációk közül korszakunkra nézve alighanem a jelentősebbek közé tartozik a magyarországi egyesületek katasztere (mely azonban a budapesti egyesületeket nem tartalmazza és néhány további megszorítás nyomát is magán viseli), Pajkossy Gábor számos szempontot figyelembe vevő átfogó cikke a *Históriában*, és egy előadás-szöveg megszerkesztett változata szintén Pajkossytól, melynek egyik része a reformkori magyarországi egyesületeket elsősorban a politikatörténet (azon belül a polgári nyilvánosság kialakulása) összefüggésében vizsgálja.¹ Az említett áttekintő adatgyűjtés és tanulmányok mellett figyelmet érdemelnek azok a munkák is, melyek egy-egy egyesület működését elemzik meghatározott szempontból. Ezek közül e tanulmány szempontjából a legfontosabb Cser Erika dolgozata a *Védegyletről*, mely az egyesület törekvéseit szembesíti a tagság társadalmi összetételének adataival.² Érdekes továbbá Pik Katalinnak a közelmúltban megjelent írása a *Pesti és a Budai Jótékony Nőegyletről*, mely egyes kortárs egyesületi kiadványokat felhasználva hasonlítja össze a két egyesületet.³ A több fontos megállapítást is megfogalmazó tanulmány szerzőjének nézőpontja inkább tükrözi a szociálpolitikusi megközelítést, mint a történelmi rekonstrukciót. Itt említendő továbbá Fábri Annának az irodalmi közélet és a társasélet összefüggéseit elemző könyve, mely közvetve egyesületek történetével is foglalkozik.⁴

---

1 *Pór*, 1988; *Pajkossy*, 1991; *Pajkossy*, 1993.

2 *Cser*, 1996.

3 *Pik*, 1998.

4 *Fábri*, 1987.

E friss publikációk tükrözik azt a szemléleti váltást, hogy az egyesületek mind szélesebben ágyazódnak be a történeti kontextusba. Ugyanis míg korábban az egyesület-tematika elsősorban a nemzeti politikai narratíva részeként nyert legitimitációt és válhatott kutatókérdéssé a történészek számára, mára ehhez képest alternatívát jelentő értelmezések jelentek meg. E váltás természetesen összefügg azzal a fejlődéssel is, hogy az egyesületek újabb típusait „fedez fel” a történettudomány. A pest-budai társadalomfejlődés monográfiája 1937-ben a „társadalmi szervezetek” öt csoportját említette meg (a kaszinókat, a politikai szervezeteket, a foglalkozási egyesületeket, a természettudományi társulatot és a tudományos és művészeti egyesületeket).⁵ Mára viszont ez a felsorolás kiegészült a gazdasági, a jótékonyági és a segélyegyesületekkel, valamint a közös időtöltés és szórakozás új formáinak kialakítását célul kitűző társaságokkal, tágabban értelmezve pedig a szervezetileg hasonló felépítésű és funkcióikban is több ezekkel közös vonást mutató hitelintézetekkel és részvénytársaságokkal.⁶

Jelen dolgozat számára a polgárosodás és urbanizáció azok a folyamatok, melyekben a címben szereplő egyesület működése leginkább interpretálható. Ez a megközelítés általános az angolszász egyesülettörténeti munkákban, melyek az egyesületek megszerveződésében (a XVIII. század végétől) a születő városi és — megélhetése és életvitele szempontjából — zömmel polgári középosztály azon törekvését mutatják ki, hogy saját kényelmének megfelelő intézményrendszert alakítson ki kulturált szórakozására, biztonságának megóvására és a városon belüli szimbolikus hatalom gyakorlására. Ezt az értelmezést a brit, amerikai és — a frissebb — német szakirodalom gazdagon és meggyőzően alá is támasztja: a különféle egyesületek (a propagandisztikus célú saját kiadványokban és az egyesületi alapszabályok preambulumában) deklarált ideológiája, a leggyakoribb egyesülettípusok alapján felvázolható tevékenységi kör és az egyesületi tagság társadalmi összetétele általában igazolja ezt a magyarázatot.⁷

Ez a megközelítés a nyugati szakirodalomban igen elterjedt tehát, vizsgálatra szorul azonban az, hogy vajon mennyire alkalmazható a vizsgált kor Pestjére. Ismeretes ugyanis, hogy Magyarországon a modern városfejlődés a nyugat-európainál később indult el, és Pest is csak a XIX. század közepére éri el a nagyvárosi népességszám küszöbének minősíthető százezres szintet. Ezzel szorosan összefügg, hogy a polgári átalakulás is alig indult még meg a század első felében, ennek megfe-

---

5 Kósa, 1937. 53–56. p.

6 Pik, 1998; Hitchkins, 1995; Pajkossy, 1993.

7 Morris, 1983/a.; Morris, 1983/b.; Morris, 1990; Blumin, 1989. 192–229. p.; Sobania, 1996.

lelően vagyonosodó, kultúrájában és értékrendjében offenzív és jelentős létszámú polgári középosztályt hiába is keresnénk a magyar városokban.

Tény azonban, hogy a nyugati minták hatnak, ráadásul a szórakozás és a társasági élet divatjai kimondottan gyorsan terjednek Magyarországon is.⁸ Ezek közé tartoznak az egyesületek is, és a XIX. század első felében létrejött magyarországi egyesületek legnagyobb részében könnyen, bár kisebb hiányosságokkal felfedezhetjük azt a tematikai képletet, amit még a felvilágosodás hatására az előző 50-100 év megteremtett Nyugat-Európában (olvasóköri, szabadkőműves páholyok, tudományos társaságok, közhasznú és a gyakorlati tudás terjesztésére alakult gazdasági egyletek stb.).⁹ Más kérdés, hogy ezek alapítói között Magyarországon többnyire főnemeseket találunk, derékhaduk nagyobb része pedig birtokos nemes; nem-nemes rendi helyzetűek (jobbára kereskedők és honorácior értelmiségiek, valamint egy-két gyáros) alig tűnnek fel az eddig vizsgált egyletek tagjai között.

Ebben a dolgozatban e folyamatok korai időszakának egyetlen szereplőjét, a Pesti Jótékony Nőegyletet vizsgálom¹⁰ az alapítását követő három évtizedben. Arra teszek kísérletet, hogy a polgári mentalitás egyik összetevője — a középosztály önvédelmét, a szorgosság eszményének terjesztését és a keresztény jótékonyosság elvét egyszerre szorgalmazó szegénypolitikai törekvés — első magyarországi próbálkozását elemezzem és értelmezzem.

A dolgozat mint esettanulmány eleve le kell, hogy mondjon arról, hogy eredményeit általánosítani próbálja, hiszen a szűken vett reformkort megelőlegező és azt sok szempontból megalapozó társadalmi mozgások idején (a XIX. század első harmadában) Pesttel könnyen összehasonlítható város nincsen a Magyar Királyságban — nemcsak a szegénygondozási eszközrendszer tekintetében, de az ezek megszervezését sürgetővé tevő „társadalmi problémák” meglétében és súlyosságában sem. Ami viszont a század második felében, különösen pedig az 1860-as és 1870-es évektől lezajló fejleményeket illeti, az ekkor országszerte kialakuló szegényügyi

8 Egy a jelzett folyamat iránt ellenszenvet érző röpirat szerzője így ír a lófuttatásról: „Az angolok [...] lovakat is futtatnak, hogy — fogadhassanak. Mi, kik nem szeretjük a fogadásokat, — megtartani annál kevésbé — valljon mi mért futtatunk lovakat? a németeket utánozzuk, kik a franciákat utánozzák, kik ismét az angolokat.” „*Tiszahát*”, 17. p.

9 *Im Hof*, 1995. 93–135. p.; a magyar egyesületekre *Pór*, 1988; *Pajkossy*, 1993. Magyarországon a felsorolt egyesülettípusok közül a szabadkőművesség cresztett gyökeret a XVIII. század végén, és mint az a későbbiekben látszani fog, a pesti páholy és a későbbi nőegylet között személyi folytonosság is kimutatható.

10 Az egyesület neve megalakulásakor Pesti Jótékony (vagy Jóltétvő) Asszonyi Egyesület (Pesther Wohlthätiger Frauen-Verein) volt. A dolgozatban az egyszerűség kedvéért egységesen a (későbbi) Pesti Jótékony Nőegylet nevet használom.

intézmények és a megalakuló nőegyletek már részben más mintákat követnek és más társadalmi viszonyokhoz kapcsolódnak (pl. a vidéki nőegyletek többsége a zsidóság körében alakul meg, ami 1848 előtt eleve lehetetlen lett volna).

Az urbanizálódó társadalomra vonatkozó általános tanulságokra nem számíthatunk tehát e kutatás alapján. Törekedtem viszont arra, hogy az esettanulmány keretében az egyesület működésének minél több aspektusát figyelembe vegyem. A két központi jelenség — a szegénygondozás elve és intézményhálója, illetve az egyesület mint szervezeti forma — egyaránt felveti azt a kérdést, hogy mennyiben hozott saját korában újdonságot a pesti jótékony nőegylet? Kontinuitás és diszkontinuitás mérlegének elkészítéséhez szükséges figyelembe venni a szegénygondozás hagyományos (kora újkori) kereteit, a felvilágosodás elveit és ezek gyakorlatba ültetésének esélyét-mértékét egyfelől, illetve az egyesülési gondolat iránti igény felvetődésének körülményeit és korlátait, valamint a városi társadalom ebben potenciálisan résztvevő csoportjait másfelől.

Látni kell, hogy mely okok vezettek ahhoz, hogy éppen ott és akkor alapítottak önkéntes dologházat és más intézményeket, és hogy miért bizonyult alkalmatlannak a gondok kezelésére alig másfél évtized múltán az így megszületett szervezeti képlet. Szükséges megvizsgálni azt is, hogy a városi társadalom köreiben mennyire volt népszerű a kezdeményezés, és hogy az egyes társadalmi — rendi, felekezeti, foglalkozási — csoportok közül melyek voltak felülreprezentálva az egyesület tagságában és a támogatók körében. Fontos — és a polgári társadalmi normák érvényesülését minősítő, egyben az egyleteket fenntartás nélkül a polgári fejlődés megvalósulásának feltüntető álláspont helyességét próbára tevő — kérdés ugyanis az, hogy mennyiben szabályozták a rendiesség viszonyai a nőegylet működését, illetve mennyire sikeresen lépett át határvonalakon az egyesület mint szervezeti forma. Hiába hangsúlyozzák ugyanis a liberális jogtörténészek, hogy az önkéntes be- és kilépesen alapuló egyesületek új minőséget jelentenek a társadalom szerveződésében, ha az elv gyakorlati megvalósulásakor jelentős eltéréseket találunk az egyes rendi csoportok jelenlétében, vagy annak látjuk nyomait, hogy a posztokat e rendi csoportok „számítások” alapján osztották el egymás között. Az utóbbi jelenség ugyan nem bizonyítható egyértelműen, mint ahogy megléte sem cáfolja az egyesület polgári jellegét; inkább azt mutatja, hogy a polgári átalakulás korának városa erősen „összenőtt” világ, melyben rendi és polgári nem választható el egymástól élesen.

Másrészt jelenthette-e például az egyesület a nemesi világba való integrálódás, a „gentryfikáció”¹¹ egy, a nemesi cím elnyerésénél „puhább” módozatát a polgári

---

11 Gyáni, 1992.

származásúak számára? Hasonlóan fontos társadalomtörténeti kérdés az is, hogy milyen társadalmi kapcsolatokon keresztül rekrutálódhatott az egyesület — noha itt elsősorban feltételezésekre vagyunk utalva. Végül: ha a múlt századi egyesületek elemzése a polgárosodást vizsgáló társadalom- és várostörténet egyik kiemelt feladata,¹² mennyiben felel meg egyáltalán a modern jog kritériumainak a Pesti Jótékony Nőegylet?

Összességében tehát a dolgozat azt a problémát vizsgálja, hogy mennyiben tükrözi a Pesti Jótékony Nőegylet tevékenysége a városi társadalom polgári fejlődését — abból a tételből kiindulva, hogy az egyesület polgári természetű szervezeti forma.¹³ E hipotézis igazolása vagy cáfolása érdekében pedig előbb a nőegylet törekvéseit és eszmei hátterét fogom elemezni, majd a tagság és a tágabban értelmezett támogatói kör társadalmi összetételét vizsgálom.

E cél eléréséhez részben az egylet saját kiadványait használtam fel, mely a PJAE által megjelentett — a tisztújítások közti eseményeket és az egyesület tevékenységét összefoglaló, illetve az egyes intézményeket leíró — füzetekből áll, valamint a sajtóban a nőegyletről megjelent hírekből. Utóbbiak egyébként gyakran az előbbi kiadványok rövid ismertetései. Az egylet folyamatos működését dokumentáló iratanyagra nem sikerült rátalálnom, ehelyett csak a többnyire formalitásokat rögzítő iratokkal dolgozhattam. Ezek részint a megalakulás, illetve az 1833. évi átszervezés dokumentumai (az előbbieket fontosabb részét Országgh Sándor már közölte), részint az 1830–1831. évi gyűjtésre vonatkoznak, részint a dolgozat szempontjából kevésbé jelentős kérdésekkel, így pl. az önkéntes dologház műszaki állapotával foglalkoznak.¹⁴

Használok azonban olyan forrásokat is, amelyek nem közvetlenül kapcsolódnak az egyesület munkásságához, és amelyekben rejlő lehetőségeket ritkán aknázza ki a szakirodalom. Azt feltételezem ugyanis, hogy a tagokra mint személyekre utaló jelemzők — kapcsolatrendszerük, mentalitásuk, társadalmi állásuk stb. — alapján

12 Benda, 1993. 76. p.

13 Papházi, 1993. 108. p.

14 a./ Az alapításról és az átszervezésről: MOL C 51 Helytartótanácsi Levéltár. Departamentum Politiae in Genere et Civitatum F 4 N. 543; MOL Magyar Kancelláriai Levéltár (A szekció); ugyanitt az intézmények 1833. évi átadásáról a városnak; MOL N 22 József Nádor Titkos levéltára, Acta Praesidialia; MTA Kézirattár, Széchenyi-gyűjtemény. b./ MOL P 1413 Schedius család iratai, benne 1844-ből emlékkönyvbe illő szövegek Schedius Lajoshoz nőktől, akik közül legtöbb a nőegylet választmányi tagja akkoriban. Nem találtam viszont releváns iratokat a téma szempontjából szóbajöhető helytartótanácsi osztályok közül a C 80 Departamentum Fundationum Saccularium Oeconomicum, a C 81 Departamentum Institutii Pauperum és a C 53 Departamentum Publico-Politicum anyagában.

is levonhatunk következtetéseket az egyletre. Erre az itt tárgyalt korban a hagyatéki iratanyag kínálja a legsokoldalúbb lehetőséget. Emellett a személyek azonosítására alkalmas egyéb (listaszerű) forrásokat és forráskiadványokat is felhasználtam. Ahhoz pedig, hogy a nőegylet a városon belüli jelentőségét felmérjem, a végrendeleti kegyes hagyományok könyvét vizsgáltam.

Az itt közölt dolgozat készülő doktori disszertációm része. Két korábbi változatra támaszkodtam: a Hajnal István Kör 1997. évi veszprémi konferenciájának nőtörténeti szekciójában tartott előadásomra és szociológia szakos szakdolgozatomra.¹⁵ Köszönet illeti mindazokat bírálatakért és buzdításukért, akik az előadáshoz hozzászóltak vagy a kéziratokhoz megjegyzést fűztek; közülük is elsősorban témavezetőmnek, Bácskai Verának mondok köszönetet. Mellette Benda Borbálának tartozom leginkább hálával, akinek ösztönzése, kitartása, figyelmes olvasása és ötletei nélkül a dolgozat lényegesen szegényebb lenne.

1. A szegényügy helyzete és megítélése a XIX. század első felében

A nőegylet újszerűségének megítéléséhez szükséges megvizsgálni, hogy hol tartott a szegényügy a vizsgált periódus előtti Magyarország városaiban.

A *szegénypolitika* hazai történetét tárgyaló viszonylag friss szociológiai összefoglalás szerzője gyakorlatilag evidenciaként közli, hogy a szegénység történetét „az elmúlt 100-120 év” időszakaszán vizsgálja, máshol pedig 1867-et említi korszakhatárként¹⁶ — amiként könyvében általában is vállalja e (köztörténetből átvett) periodizáció használatát. E gyakorlata annyiban igazolható is, hogy a szerző a modern tömeges szegénység kialakulását az iparosodással hozza összefüggésbe. További indoklást jelenthet, hogy a magyar történettudomány még adós a szegénység történetének autonóm korszakolásával.

A szegénység tipológiájának tárgyalásakor Ferge Zsuzsa az újkort kutató marxista angol történész, Eric Hobsbawm felosztásából indul ki, és a tőle átvett kategóriák közül a *pauperizmust* és a *társadalmi szegénységet* tárgyalja. Hobsbawm szerint az utóbbi relatív, míg az előbbi inkább abszolút természetű fogalom, amennyiben a társadalmi szegénység a társadalmi egyenlőtlenséggel függ össze és „alsóbrendűségi, függőségi vagy kizsákmányoltsági viszonyt implikál”, ezzel szemben a pauperizmus fogalma az önálló létfenntartás szintje alatt élők helyzetét írja le. A szegénység e két változatának megítélése is különbözött a preindusztriális

---

15 Tóth, 1997/a; Tóth, 1997/b.

16 Ferge, 1986. 17., illetve 8–9., 23. p.

társadalomban, ugyanis a „társadalmi szegénységet” magától értetődőnek tartották, míg a pauperizmust abnormális, tehát megoldásra szoruló jelenségnek.¹⁷

A problémát történeti oldalról közelítő Gyáni Gábor viszont elismeri a „tömeges szegénység” létét a preindusztriális korban is. Hangsúlyozza azonban azokat a sajátos jegyeket, amelyek a szegénységnek ezt a típusát megkülönböztetik a modern szegénységtől: míg korábban természeti katasztrófák (pl. járványok vagy éhínség) idején, illetve ciklikusan (kisgyermekkorban, ifjú házasként és öregkorban) fenyegette az egyént a szegénység, a modern szegénység a „tartós és drasztikusán rossz városi életviszonyok”, vagyis a *modern urbanitás* következménye. A jelenség problematikus voltát csak fokozta, hogy míg a hagyományos szegénységből a „közösségi védőháló” segítségével ki lehetett lábalni, ugyanis ez a kölcsönös felelősségérzeten alapult, addig a szabadversenyos kapitalizmus városának atomizált világában ez a „közösségi szolidaritás” már nem működött.¹⁸

A fenti gondolatmenetből az is következik, hogy a „modern szegénység” születése a strukturális makrofolyamatok közül *elsősorban* a rohamos urbanizációhoz kapcsolódott, amellet, hogy az iparosodással is nyilván szorosan összefüggött. Számos kora újkori nagyváros hozható fel példaként Londontól Nápolyig, ahol pl. a kikötői forgalom vonzott nagyszámú munkaerőt a városba.¹⁹ Ezt azért szükséges leszögezni, mert a reformkori magyar városrendszer kvantitatív vizsgálata kimutatta, hogy az elsődleges városképző tényező a kereskedelem volt, melyhez képest az ipar alárendelt szerepet töltött be. A sorvadó kézműipar ugyanis nem játszott meghatározó szerepet, a gyáripar pedig még nem alakult ki.²⁰ Érvényes ez a megállapítás Pestre is, ahol a XIX. század első felében lezajlott mintegy négyszeres népesség-növekedés kiemelkedő része a kereskedelem bővülésével függ össze.²¹

Amiképpen nem a XIX. század utolsó harmadában és nem az iparosodással született meg Magyarországon a tömeges szegénység, úgy az általa okozott problémák kezelésére irányuló törekvések is régebbi keletűek. Lényeges különbség mutatkozik azonban a modern, illetve a preindusztriális szemlélet és megoldási kísérletek között. A modern *szociálpolitika* — Heller Farkas szerint — „keletkezésénél fogva munkáspolitikai”, tartalmát tekintve pedig átfogóbb és differenciáltabb a szegénygazdálkodásnál, amennyiben magába foglalja a tömeges-törvényes munkásvédelmet és a munkásönsegélyezést is, a szintén fejlődő rendszerű munkásjóléti közigazgatás

---

17 Idézi *Ferge*, 1986. 12–13. p.

18 *Gyáni*, 1994. 5. p.

19 *Braudel*, 1985. 533–557. p.

20 *Bácskai-Nagy*, 1984. 213–215. és 259–261. p.

21 *Nagy*, 1975.

mellett.²² A korábbi szegénygondozás ezzel szemben jogilag kevésbé szabályozott, eszközrendszerében kezdetlegesebb, alanyai pedig értelemszerűen nem a „munkások”.

E dolgozat témája szempontjából a szegénypolitika illetékességének és területeinek bővüléséhez hasonlóan jelentős változás az állam szerepvállalásának növekedése az iparosodás korában. Nem mintha ezt megelőzően az állam közömbösen szemlélte volna a pauperizmus jelenségét vagy éppen ne tudott volna róla. A felvilágosodás elvei közé tartozott, hogy az állam feladata bizonyos egészséges életmód, ruházkodás és táplálék biztosítása minden alattvaló számára, ugyanakkor a közbiztonság védelme is a koldulás korlátozását kívánta meg. A felvilágosult abszolutizmus korának bécsi udvarában élő Sonnenfels fogalmazta meg, hogy minden „állampolgárnak” (helyesebben: alattvalónak) kötelessége dolgozni; a renyhét kényszerítheti erre az állam, a munkaképtelent azonban köteles eltartani — így a koldulás és a munkakerülés egyként megszűnik.²³ Az elmélethez a „gyakorlat” is illeszkedett; a szegényügy elsősorban rendészeti kérdésként jelent meg a vezető európai államokban és a magyarországi 1775. évi, majd 1788. évi koldusrendelet is ennek megfelelő eszközöket alkalmaz: kitoloncolást a külföldi koldusok esetében, a törvényhatósági összeírást a többiek számára (akik zöme naplopó, erkölcstelen, alamizsnát kizsaroló szimuláns) és a tömlőc a származási helyére visszatérés elől makacsul vonakodók részére. A rendeletek kívánatosnak nevezik helyi ispotályok felállítását, ahol szigorú és egységes szabályzat kell, hogy uralkodjon, mely az egyenruhától és a nem-katolikusok elkülönítésétől kezdve a csekély bérért történő dolgoztatásig és az így nyert fizetés mértékletes-józan felhasználásának elrendeléséig sok mindent előír. II. József a rászorultság megvizsgálását is elrendeli, és a rászorultak esetében a község köteles az ellátásról gondoskodni.²⁴

Ez a szemlélet feltétlenül újdonságot jelentett a szegénykérdés kezelésében, ugyanis a korábbi országos szintű rendelkezések nem voltak „államiak” a szónak abban az értelmében, hogy jellegzetesen az egyházhoz kötődtek (pl. egy árpádkori törvény szerint a tized egynegyedét a nyomorgóknak kell adni), de a helyi léptékű megoldási kísérletek — így a szegények ápolására felállított kórházak — is eredetileg a szerzetesrendektől származtak, és csak később kerültek városi fennhatóság alá.²⁵

---

22 Gyáni, 1994. 7. p.

23 Csizmadia, 1977. 23–28. p.

24 Uo. 31–35. p.

25 Uo. 16. p.

A felvilágosult abszolútizmus szegénypolitikája azonban igen kis arányban valósult meg Magyarországon; a kora újkori szegényügy elsősorban a *magánjótékonyosság* keretei között működött, míg a *hatósági szegénypolitika* valóban csak a XIX. század második felében vált jellemzővé. Így Pesten részint jómódú polgárok (1775-ben pl. egy római katolikus polgár, később egy görögkeleti asszony) jótékony adománya hozott létre szegényeket támogató alapokat, ugyanakkor — a városi szegényügy korai szakírója megítélése szerint „jellemző módon” — főurakat vagy a „dús gazdag papságot” hiába keresni az adakozók között.²⁶ A korabeli értelemben vett — tehát a szegénygondozási és gyógyítási funkciót el nem különítő²⁷ — „népjóléti” intézmények így is sokasodtak Pesten. A XVIII. század első felében alapított Bürgerspítalt (polgárkórházat) követte az invalidusház, az 1796 körül felépült Rókus-kórház, a pesti izraelita hitközség kórháza 1806-ban, utóbb 1839-ben pedig — immár egyesületi alapon — a szegénygyermek kórház,²⁸ melyeket a görögkeleti felekezethez tartozók kórházai és a nőegyleti intézmények egészítették ki.²⁹ Távolról ide sorolható továbbá a Vakok Intézete, mely Pozsonyban az 1825–27. évi országgyűlés alkalmával alakult meg, majd a diéta végével költözött Pestre, és amely az ország különböző részeiből küldött vak gyermekek taníttatását végezte, elsősorban főurat és vármegyék anyagi támogatásával.³⁰ A szorosan vett reformkorban az egyesületi önszervezés is kibontakozott: előbb a felekezeti, foglalkozási, sőt egyes esetekben rendi határokat is átlépő temetkezési, illetve betegsegélyezés formájában,³¹ de — pl. a 1846-ban alakult Budapesti Kereskedelmi Betegápoló Egylet esetében — foglalkozásokhoz kapcsolódóan is.³² Fontos azonban kiemelni, hogy ezekben az esetekben már más volt a „célcsoport”: ezek az egyletek nem a pauperizmus szintjén lévők megsegítésére törekedtek, hanem a városi társadalom középső csoportjai védekeztek ily módon a lecsúszás ellen.

A szegénykérdésre reflektáló intézménytípushoz kapcsolódott az 1780 körül életre hívott városi Szegény Intézet is. A pesti klarissza zárda helyén a rend 1785. évi feloszlata után kialakított intézmény sajátos módon egyesítette a városi és az egyházi jegyeket, ugyanis vezetését a városi tanács egyik tagja és a városi adminisztráció egyik írnoka látta el két-három „szegények atyja”, vagyis a bizottságban

26 Barth, 1877. 12. p.

27 Tóth Könyves, 1931. 21. p.

28 BFL Int. AN. 9180.

29 Engländerné, 1930. 95. p.

30 Doleschalek, 1836; Engländerné, 1930. 119. p.

31 Hitchkins, 1995.

32 Engländerné, 1930.

ingyen szolgáltatot vállaló tehető polgár közreműködésével, anyagi alapját viszont a városi templomokban, illetve a plébániákon tartott évi három nagymise alkalmával végzett perselyezéskor befolyt összeg jelentette. Az így összegyűlt pénzt segélyként osztották szét azon szegények között, akik maguk jelentkeztek támogatásért, és akiket a bizottság erre érdemesnek talált. Az így megítélt rendszeres segély azonban hangsúlyozottan nem a létfenntartást volt hivatva biztosítani. Ennek a felfogásnak megfelelt az a megszorítás is, hogy a teljesen munkaképteleneket kizárták ebből az ellátásból (helyette a városi polgárkórházba vették fel őket). A Szegény Intézet által segélyezettettek száma a századforduló körül meghaladta az átlag havi 250 főt (illetve az ezek háztartásában élőket), a téli hónapokban pedig a 350 főt is.³³

Ilyenformán — egy később használt terminus-párt alkalmazva — mind a *nyílt*, mind pedig a *zárt szegénygondozás* formái kialakultak már a Pesti Jótékony Nőegylet megalakulása előtt Pesten. Összegezve a szegényügy helyzetéről eddig leírtakat, megállapítható, hogy 1. a szegény-problémát a tárgyalt kor — elsősorban a felvilágosodás szellemi hatásának köszönhetően — már felismerte, 2. megfogalmazódott a rászorultság elve is, mely a gyakorlatban a kérelmek eseti elbírálásában nyilvánult meg, 3. ugyanakkor a megközelítés elsősorban rendészeti szempontú volt, 4. a kevés létrejött intézmény gyakorta differenciálatlanul gondozta a támogatásra szorultakat (betegápolás és szegénygondozás sokszor nem vált külön), 5. ezek az intézmények az igazgatás szempontjából nem működtek egységesen, és 6. a szegénykérdés megoldása szempontjából sem voltak átfogó szemléletűek, végül pedig 7. kevés embert érintettek.

2. Az egyesület rövid története és intézményrendszere

A Pesti Jótékony Nőegylet több szempontból újszerűnek számított a városi szegénygondozás történetében: kezdeményezői kutatták és elődeiknél következetesebben gondolták végig a városi szegényprobléma természetét, a megoldás érdekében a korabeli mércéhez képest kifinomult intézményrendszert hoztak létre és céljaik elérésére viszonylag eredményesen mozgósítottak társadalmi erőforrásokat.

Az egyesület történetének áttekintése

1817 tavaszán született meg Pesten a kezdeményezés: a városban élő nélkülözők támogatására intézményeket kell létrehozni. Ezek megszervezésére és felügyeletére alakult meg a nádorné, Hermina főhercegné pártfogásával Pesten és Budán a nő-

---

33 Tóth Könyves, 1930. 29. p.

egylet 1817 tavaszán, és már az első évben létrehozták — a kor terminusát használva — „intézeteiket” (*Anstalten*), amelyek többsége csupán intézménytörténeti szempontból is újdonságot jelentett a pesti, sőt a magyarországi szegényügy szempontjából.³⁴

Ez az intézményháló már az alapításkor olyan gyorsasággal kezdett kiépülni, hogy emögött valószínűleg előzetes eltervezettséget, esetleg máshol már alkalmazott minták átvételét vagy adaptációját sejtethetjük. A — későbbi terminológiát alkalmazva — mind nyílt, mind zárt szegénygondozó intézeteket magába foglaló rendszer első eleme a segélyosztás volt, amit sűrűn követett az „asszonyi kéziművek boltja” (1817. május), egy hályogos vakokat gyógyító kórház létesítése (1818. június), és egy önkéntes dologház megalapítása (1817. július). 1819-ben (fizikailag és szervezetileg) az utóbbihoz kapcsolva egy szegény gyerekeket tanító iskola működtetését szervezték meg. Ezek mellett már az első években kialakultak olyan támogatási formák, mint a pesti egyetem orvosi karán tanító neves orvosok felajánlása, hogy az egyesület által küldött szegény betegeket ingyen kezelik; az a gyakorlat, hogy a magányos és szegény betegeket egyleti költségen a városi polgárkórházban gyógyítják; gyámoltalan gyermekek elhelyezése önként jelentkező tanítóknál vagy „becsületes gyámányáknál”; stabil egzisztenciájú, ám az éhínség miatt alkalmasan pénzzavarba került mesterembereknek kölcsön nyújtása; Trattner nyomdász (akinek felesége egyébként a nőegyletnek alapítása óta választmányi tagja volt) kedvezményes áron állította elő az egyesület propagandáját biztosító kiadványokat. Ezek az intézmények évtizedekig fennmaradtak, ha jelentőségük és kihasználtságuk az idővel változott is. Hamar megszűnt azonban egy ígéretes konkrét foglalkoztatási forma: a királyi dohánymonopólium gondviselőjének ajánlata, hogy az egyesület által ajánlott „rendtartó, szükségét szenvedő embereket [...] munkát és keresetet fog nyújtani” — erről a lehetőségről egyedül az 1818-ban megjelent kiadványban esik említés.³⁵

Az így megalapozott intézményszerkezet czután egy bő évtizeden keresztül nagyjából változatlan marad és csak 1830 körül bővül tovább. Ekkor az egyesület elhatározza, hogy a városban betiltják („eltörlik”) az utcai koldulást. A cél elérése érdekében 1830 augusztusában egy esztendeig tartó pénzgyűjtést követően és nyolc napos folyamatos hirdetés után a város vezetésének támogatásával összegyűjtik a koldusokat, egyenként felveszik adataikat, osztályozzák őket, mindenki-

---

34 Az alapításra és az egyes intézményekre l. az egylet kiadványait a dolgozat Függelékében: *Verfassung; Dologház; Cseresnyés*, 1819; *PJAE*, 1817–18; *PJAE*, 1823–26; *PJAE*, 1826–30; *PJAE*, 1817–33; *Hasznos Mulatságok* 1835. 1. fű. 4–5. p.

35 *PJAE*, 1817–18. 9. p.

ről „gondoskodva” (azokat, akik csak nemrég érkeztek Pestre, kiltitják a városból). Ezután kihirdetik a koldulás eltörlését, majd az egyesület létrehoz egy kimondottan a koldulás megszüntetését célul kitűző alapot, aminek javára felajánlandó adományokért a következő tizenkét hónap során az egész várost végigjárják.³⁶ Egyúttal új intézményeket is szerveznek: a „lábadozók” házáat a kórházi kezelésre már nem, ‘szociális’ támogatásra viszont még szorulók számára; egy-egy s a kényszerítő dologház elődjének tekinthető „gyámintézetet” a munkakerülő és megbízhatatlan egykori férfi és nő koldusoknak, ahol felügyelet alatt tartják és dolgoztatják őket; egy ápoló intézetet nyomorék és agg, de munkaszerető személyek részére, ahol — amíg tudnak — csekély bérért dolgozhatnak; végül megszervezik az előbb említett gyűjtésből befolyt összeg kiosztását a koldulásba visszaesni hajlamos személyek számára.

A nőegylet minden igyekezete kevésnek bizonyult a szegényprobléma megoldására. Megalakulásukkor a nádor — egyúttal egyébként a Pesten működő Királyi Szépítési Biztosság megszervezője és vezetője — a két nőegylet támogatására kéri fel Buda és Pest vezetőit, amit ünnepélyes nyilatkozatokkal Pesten a városi tanács és a tekintélyes céhpolgárok és kereskedők alkotta választott polgárság is kinyilvánít. Azonkívül azonban, hogy a városigazgatás csúcán lévő két személy felesége bekapcsolódik az egyesület tevékenységébe, egy építészeti tárgyú kérvény ügyén és az egyesület pénztartalékának a városhoz történt kihelyezésén kívül semmiféle kapcsolatról nem szólnak a források.³⁷ A városi vezetésnek a koldus- és szegénykérdés iránt mutatott közönye az 1830. évi akció idejére megszűnhetett, ugyanis az egyesület ekkor már több szinten is a városi hatóság segítségét vette igénybe. Így az erre a célra kezdett gyűjtést már nem maguk a nők végezték, hanem a külvárosi esküdtek irányították és ők adták át az összegyűlt pénzt a nőegylet képviselőjének. A koldusok egy helyre gyűjtésénél városi poroszlók segédkeztek, és a város alkalmazásában hozták létre a „koldusbírói” munkakört is, akik feladata ettől kezdve a nyilvános utcai koldulás megakadályozása volt a város területén.³⁸

Ettől kezdve néhány évig büszke híradások jelentek meg a sajtóban arról, hogy Pesten végleg „eltörlötett” az utcai koldulás, de az 1840-es évek újságcikkei ismét a pesti városkép állandó szereplőiként tartják számon a koldusokat.³⁹ Ekkor azon-

36 BFL Int. 613. AN.

37 BFL Rel. 2930. AN. Hasonló közömbösségről számol be Csizmadia Andor a kolozsvári dologház létesítése kapcsán. *Csizmadia*, 1977. 47–51. p.

38 BFL Int. 613. AN.

39 Pl. *HK* 1830. 2. 15. (aug. 21), 113. p.; vö. *Nagy Ignác: A koldusbíró*. In: *Életképek*, 1844. I. 43–53. p.

ban a koldusügy kezelése már nem a nőegylet hatásköre. 1833-ban ugyanis az egyleti elnök kérésére a nádor elrendeli, hogy az összes „intézetüket” adják át egy bizottságnak, amelyet a Helytartótanács egyik tanácsosa vezet, és amelyben a városi igazgatás, a választott polgárság képviselői és egy királyi ügyész vesznek részt. A város a nagyobb intézmények közül a dologházat, a szegényiskolát és az ápoló intézetet veszi át, továbbá a koldusügy teljes kezelését; végül a nőegylet irányítása alatt csak a „házi szegények” segélyezése, a női kézimunkák boltja és a hályogos kórház marad.⁴⁰ Ezután a nőegylet csak a „házi szegények” segélyezésével foglalkozik és jelentősége minden tekintetben csökken: bevételei megcsappannak, korábban önálló füzet formában megjelent beszámolói elmaradnak, a tevékenységükről szóló hírek pedig egyre inkább az adakozók névsoraivá alakulnak át — még a tagok listáját sem publikálják ezután.⁴¹ Éles váltás: a Nőegyletet már nem az aktivisták, hanem az adakozók képviselik a nyilvánosság előtt.

Az intézmények

A városi szegénység okát és természetét megvizsgálva az utcai koldusok különböző típusú csoportjainak kezelésére a nőegylet más és más módszereket vezetett be. Fontos felismerésnek számít, hogy a probléma lényegét a munkanélküliségben látták, ezért különbséget tettek munkaképesek és munkaképtelenek között.

A munkaképes, de rendszeres kereset híján élőket munkával igyekeztek ellátni. A „fajjobb kézi munkához értő”, de áruikat az általános szegénység miatt eladni képtelen nők számára hozták létre az „asszonyi kéziművek boltját”. Ennek keretében vállalta az egyesület, hogy özvegy Graf Anna posztókereskedő — egyben az egylet választmányi tagja — Váci utcai boltjában értékesíti az ilyen segítségért folyamodók áruit, egyúttal a megrendelést és az anyagot is biztosítja számukra. A „szemérmes” szegényekre gondolva azt is lehetővé tették, hogy az „esméretlen maradni kívánók” a választmány bármelyik tagját felkeresve „illendő áron” adhassák el munkájukat az egyletnek. Ez az intézmény sajátos lehetőséget kínált az „adakozásra” is, amennyiben a tehetősebb hölgyek által „multság végett” készített és az egyletnek felajánlott kézimunkát is átvette. Az intézmény az 1840-es évek elején megjelent beszámolók szerint akkoriban már rentábilisan működött — ekkor azonban már Liedemann Frigyes, az ambiciózus és vállalkozói ethoszt követő nagyke-

40 Tóth Könyves, 1930. 31. p.

41 József nádor rendeletét I. BFL Int. AN. 613, a következményeket pedig BFL. IV. 1209. I. köt.

reszkedő boltjában árulták az elkészült ruhaneműt, akinek felesége az egyesület választmányi tagja volt.⁴²

A szakképzetlen, csak napszámos jellegű és durvább munka elvégzésére alkalmas férfiak és nők számára egy „keresetházat”, későbbi nevén (önkéntes) dologházat állítottak fel.⁴³ Ez az intézmény az akkor a város széléhez közel eső Nagymező utcában egy bérelt házban működött, és az ott dolgozók fonással, szövással, szabó és asztalos munkával keresték kenyerüket. A dologházban foglalkoztatottak naponta jártak be otthonukból, és a korai — az önkéntesség elvén alapuló — dologházakra jellemző módon például azt is megválaszthatták, hogy igényt tartanak-e főtt ebédre, melynek értékét a bérükből vonták le. Az így foglalkoztatottak kész termékeit a heti vásárokon árulták, bérüket pedig a végzett munka függvényében a főfelügyelő és az egyesület közösen állapította meg. Minden dologházi munkásról vezettek egy jegyzőkönyvet, melyben munkáit írták össze és magaviseletét jellemezték.

Az egyesület megalakulása után két évvel a dologházhoz kapcsolódva hozták létre a „szegény gyerekek iskoláját”, amelyben az árvákat és azokat a gyerekeket tanították, akik otthonról nem kapták meg a szükséges ellátást és így koldulni kényszerültek. Ezek a gyerekek az alapvető ismeretek elsajátítása mellett különféle mesterseégeket is tanultak az iskolai oktatás keretében. A szakképzés egyben a kitartásra való nevelést is jelentette: minden gyermek egy-egy szakmát kezdett tanulni és addig nem válthatott, „míg abban magát nem tökéletesítette”. A hat évesnél fiatalabb, vagyis a tanuláshoz még kicsi gyerekeket jóhírű asszonyoknak adták át „nevelés és tartás végett”.

A nőegylet másik fő tevékenységi területe a munkaképtelenek gondozása és a betegek gyógyításának támogatása volt. Ezt részben a jótékonykodás bevett eszközével oldották meg, vagyis alamizsnát — napi, heti vagy havi rendszerességgel készpénzt, ételt, ruhát, tüzfát — osztottak a gyámoltalan öregek és a „házi szegények” között. — A betegek gyógyulásához kórházi kezelésük költségeinek átvállalása és a „lábadozók” otthona mellett elsősorban a hályogos vakok kezelésével járult hozzá az egyesület. Az erre a célra létrehozott kórházat, mely egyben az egyesület egyik „legeredetibb” intézménye volt, a pesti és a budai nőegylet közösen tartotta fenn. Benne a kor szaktekintélyei, az orvosi kar szemézőprofesszorai (a korszak legnagyobb részében Fabini János Teophil és Bugát Pál) végezték a műtétet. A va-

---

42 Jelenkor, 1837. 13. (február 15.) és 1838. 18. (március 3.); BR, 1840. 5. (január 17.); Hírnök, 1842. 12. (február 3.). Liedemann személyére l. *Bácskai*, 1989.

43 Dologház létesítéséről már az évszázad elején vitakozott a város választott polgársága, és a Szépitési Bizottság városrendezési tervében is szerepelt ez a törekvés. BFL IV. 1201/b 930. AN, 1060. AN, 1629. AN, 1886. AN, 1962. AN. *Bácskai*, 1971.

kok gyógyításának szegényügyi relevanciáját mutatja, hogy az 1830. nyári koldusösszeíráskor felvett adatok szerint a koldusok között különösen sok lehetett a vak; az összeírt 256 koldus közül 32 egészségi állapotánál jegyezték fel ilyen problémát. Azt azonban csak néhány esetben tették hozzá, hogy az illető szemproblémája a hályog. Emellett az is valószínű, hogy sokan elmenekültek az összeírás elől. Ráadásul feltehetően a látók ezt könnyebben megtehték, így a számadat nem feltétlenül tükrözi a valóságos arányt.⁴⁴ Ugyanakkor a vakok egyesületi gyógyításának jelentőségét fokozta, hogy az ország minden részéről érkeztek ide — és az egyesület kimutatásai szerint nagy arányban gyógyultak meg — vakok.⁴⁵

Az egyesület tevékenységének mérlege

A nőegylet tevékenységét nemcsak abban az értelemben tekinthetjük kiterjednek, hogy széles intézményrendszert alakított ki, hanem annyiban is, hogy viszonylag sok embert támogatott: 1817 és 1833 között (saját kimutatásuk szerint) az egyesület összesen több mint 10 000 szegény családot segélyezett, közel 1000 beteg ápolását támogatta anyagilag, mintegy 2000 főt foglalkoztatott a dologházban és több mint 800 nőt juttatott munkához a kézimunka-raktár révén. Ezek a számok a korabeli Pest 40 000–60 000-es lélekszámaához viszonyítva nem elhanyagolhatóak.⁴⁶

Noha az 1833. évi döntés indokaként a „tökéletesbülést” (*Verbesserung*) jelölték meg, még sem mondhatjuk, hogy az egyesület kudarcának az lett volna az oka, hogy a jelzett intézmények vagy maga az egyesület szakszerűtlenül működtek. Az egyelet a királytól jóváhagyott alapszabály szerint tevékenykedett, rendszeresen tartott választmányi üléseket, amelyen a jegyzőkönyvet a két titoknok: Schedius Lajos pesti egyetemi tanár és egy ügyvéd vezették. A szigorú hierarchia szerint felépített szervezet vezetőit három évente újraválasztották — bár erről nem tudhatjuk, hogy mennyivel jelentett többet a formalitásnál. A vezetőségből való kimaradás legjellegzetesebb oka az volt, hogy az illető elköltözött Pestről. Az egyesület bürokratikus működésének további bizonyítéka az, hogy minden egyes pénzmozgásról nyugtát kellett adni, nemcsak az adakozónak és a kifizetésekkor, hanem még a szervezeten belüli pénzáadásokkor is, és ezeket az iratokat megbízólevelek és különféle névjegyzékek, valamint jegyzőkönyvek egészítették ki.⁴⁷ Noha ezeknek kevés

44 BFL Int. AN. 613.

45 *Cseresnyés*, 1819.

46 *PJAE*, 1817–33; Nagy, 1975. 373–374. p.

47 *Verfassung*.

nyomuk maradt ránk, az tény, hogy az egyesület kötelességének tartotta rendszeresen és részletekbe menően beszámolni gazdálkodásáról és tevékenységéről a nyilvánosság előtt. Az is valószínűsíthető, hogy a szabályokat be is tartották, hogy évente a királynak is jelentést tartoztak tenni.⁴⁸ A működés professzionalizmusa mellett szóló további érv lehet, hogy a nőegylet munkájához számos neves orvos adta nevét a fent ismertetett módon és hogy több, a városban élő gyógyszerész együttműködött az egyesülettel különféle kedvezményeket kínálva.

3. Az egyesület létrehozásának gazdasági-társadalmi okai és szellemi háttere

A Pesti Jólétű Asszonyi Egyesület működésének első másfél évtizedét mint intézménytörténeti nívómot úgy foglalhatjuk össze, hogy (1.) addig ismeretlen szervezeti formában (egyletként), (2.) a keresztény egyházakhoz tartozók között felekezetszemlegesen és (3.) változatos eszköztárt igénybevéve megújították a szegénygondozást, melyet hagyományosan az egyházak folytattak, és amely elsősorban az alamiznaosztásra szorított. A továbbiakban azt vizsgálom, hogy milyen tényezők vezettek az egyesület megszervezéséhez.

Gazdasági okok

A Pesti Jótékony Nőegylet létrehozása több tényezővel is magyarázható. Ismeretes, hogy a napóleoni háborúkkal összefüggő és a fontos kereskedelmi utaknak a Duna vonalára helyeződésében megnyilvánuló konjunktúra jelentősen fellendítette Pest városi fejlődését: az 1810-es évek elején az országban összegyűlt kereskedelmi tőke mintegy 20%-a pesti kereskedőké volt. Pest jelentősége a nemzetközi kereskedelemben is kiemelkedett, ugyanis még a dekonjunktúra időszakában is az itteni vásárok voltak a harmadik legnagyobb forgalmúak a kontinensen.⁴⁹

---

48 E kiadványok előbb évente, majd – 1820-tól — a választmány megbízatási idejének megfelelően három évenként jelentek meg, utóbb pedig az 1830–31. évi akció lezárulásáról, végül pedig az intézmények átadásakor egy a fennállás teljes tartamát áttekintő összegzés látott napvilágot. E füzeteken túlmenően más módokon is megjelent az egyesület a sajtó nyilvánossága előtt: az első években az egyes intézmények célját és tevékenységét ismertető füzetekben, az egyesületi kiadványokat referáló újságcikkekben, majd az adományozók listáját közlő és a rendezvényeket hirdető híradásokban és — egyszer — a jótékonytárgyat méltató divatlapi cikkben. L. a Függelék.

49 *Bácskai*, 1989. 14–16. p.

A város gazdasági sikere abban is megnyilvánult, hogy ekkor lett Pest a Magyar Királyság legnépesebb városa, megelőzve a XVIII. század végéig vezető Debrecent.⁵⁰ Katus László szerint a retrospektíve egységként számított „Budapest” népességének növekedése az 1830-as évek második felében vett igazán nagy lendületet.⁵¹ A népszéirási adatok elemzése viszont azt mutatja, hogy a *növekedés gyorsulása* a század elejétől nagyjából egyenletes és a népszámlálások adatai szerint ez a tendencia a század második felében sem dinamizálódik tovább.⁵² (1. ábra) A bővülés egyetlen forrása ebben az időben a vándorlási nyereség; a „Budapestre” kiszámított tényleges szaporulat 1828 és 1850 között 62 393 fő volt, míg a negatív természetes szaporulat mellett 77 923 fős vándorlási egyenleg mutatkozott.⁵³

A nagyarányú bevándorlás azonban gyorsan jelentős problémává vált, amint a háború befejeződésével, a szállítási utak újbóli átrendeződésével és a pénz elértéktelenedésével dekonjunktura kezdődött. Az állam a háború alatt egyre fokozódó eladósodását a pénz kétszeri, összességében drasztikus mértékű leértékelésével próbálta meg kezelni, mely a városi lakosság körében (is) nagyarányú elszegényedést okozott. Emellett két egymást követő év rossz termése és az ennek nyomán támadt éhínség is hozzájárult ahhoz, hogy 1817 elején tömegessé vált a nyomor.

Bécsben 1817. február végén alakult egy a szegényeket támogató egylet (ami nem azonos az 1810-ben megszervezett bécsi jótékony nőegylettel), mely április végére jelentős összeget gyűjtött össze közadakozásból.⁵⁴ Nemcsak a szervezeti forma állt azonban készen mintaként a Pesti Jótékony Nőegylet előtt, hanem a létrehozandó intézmények fő típusait is ismerhették. A XVIII. századtól szerte Európában alapítottak olyan szegényházakat, melyek rendeltetése a koldusprobléma enyhítése volt, és ezekben — a felvilágosodás által elítélt — alamizsnálkodás helyett neveléssel és a munkára való szoktatással próbálták változtatni a helyzetet. Valenciában pl. már 1777-ben létrejött egy „közhasznú társaság”, mely a „tétlenkedésnek és a koldulásnak” próbált véget vetni.⁵⁵

Megjegyzendő azonban, hogy míg a gazdasági okok egyértelműen szerepet játszottak a pesti jótékony nőegylet megalakulásában, ez az összefüggés a későbbiekben nem mutatkozik erősnek. Ha ugyanis a gabona (mint az alapvető élelem) éves átlagárának 1819 és 1848 közötti ingadozásait vizsgáljuk, feltűnő, hogy a jelentős

---

50 Nagy, 1975. 375. p.

51 Katus, 1991. 21. p.

52 Nagy, 1975. 373. p.

53 Katus, 1991. 23. p.

54 HKT, 1817. 1. f.é. 18. (március 1.) és 36. (május 3.).

55 Im Hof, 1995. 207. p.

változások nem esnek egybe időben a nőegylet tevékenységének élénküléseivel és lanygulásával, amit az általuk támogatott személyek számával és a költségvetési telek módosulásával mérhetünk.⁵⁶ (2. ábra.)

Az eszmei háttér

Szembetűnő az az elhatárolódási törekvés, ahogyan a korábban alkalmazott támogatási elvektől megkülönbözteti magát a nőegylet. Pontosan igyekeztek meghatározni a *rászorultság elvét*, amikor felsorolták a „kerülhetetlen szükségeket”: az élelmet, lakhelyet, öltözetet, fűtést és betegség esetén az orvosi ellátást. Akik ezeket képesek lennének megszerezni, de „restségből, korhelységből, büszkeségből” ezt nem teszik, azok alamiznával való támogatását egyenesen bűnnek tartották. Az ‘érdemtelen’ szegények segélyezését szerintük „a vallás és az okosság, és erkölcsi és polgári kötelességek egyaránt tilalmazzák”. Az a mondat, hogy „a csupa alamiználkodás választás és különbség nélkül [...] rendetlen, bizonytalan, drága, sőt jótékintve nem keresztyén segedelem, mivel azáltal a csalást előmozdítjuk és a szorgalmat gyengítjük”, egyben közelebbvisz e gondolat eszmei eredetéhez — általában a felvilágosodáshoz, különösen annak egyik vonulatához, a pietizmushoz.

Ez a XVIII. század elején kiteljesedő és elsősorban a német evangélikus területeken virágzó mozgalom a bensőséges vallásosságot hirdette, és nevelési elvei között ingyenes szegényiskolák nyitását és az iskolákban a mesterségekre nevelés polgári praktikumát ösztönözte.⁵⁷ Ezeket az elveket a pesti nőegyletben nemcsak az általános deklarációk szintjén látjuk viszont, hanem az árvaiskolában alkalmazott pedagógiában is, amelynek kettős célja „elmebeli tehetségeik kifejtése”, ami a „minden hasznos polgárban megkívántató eszmérek megszerzése”, és az, hogy „eleve rendes munkásságra szoktassanak”. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a hittanon, az olvasásra, írásra és számolásra tanító órákon túl a természettörténetből csak „a legszükségesebb ismereteket” kell megszerezniük, tanulják viszont „a mesterség és egészség tudományát”. A munkaórák során egy-egy mesterséget tanulnak ki, és az egylet vállalja, hogy a fiúkat pesti mesterekhez, a lányokat pedig szolgálatba helyezi el,

---

56 *Graphikus*, 1873. Vö. a később következő ábrákkal.

57 *Pukánszky-Németh*, 1994. 184–186. p. Max Weber is kiemeli e vallási csoportot abból a szempontból, hogy náluk is „kombinálódott az intenzív jámborság az ugyanilyen fejlett üzleti és sikerrel”, ami szintén erősen analóg a pesti evangélikus nagykereskedők karrierjével. L. alább. *Weber*, 1982. 41. p.

így a munkavégzés képességén kívül munkához is juttatja diákjait.⁵⁸ A pietista hatás egyébként egyáltalán nem véletlen, ha figyelembe vesszük a pesti evangélikus egyház központi szerepét az alapításnál (erről a dolgozat következő fejezetében lesz bővebben szó), valamint a személyes kapcsolatokat. Schedius Lajos titoknok például pozsonyi háttérrel rendelkezett — apósa annak a pozsonyi líceumnak volt az igazgatója, amelynek korábbi nagy hatású vezetője és a pietizmus hazai vezéralakja, Bél Mátyás a pietista pedagógia megalapítójánál tanult Hallében és oktatási elveit maga is alkalmazta.⁵⁹ Az egylet másik titkára, Tessedik Pál pesti ügyvéd pedig alighanem azonos annak a — szintén német földön, Erlangenben képzett de Hallét is megjárt — Tessedik Sámuelnek a Pál nevű fiával, aki szarvasi evangélikus lelkesként a parasztyerekek számára a falusi életre nevelő iskolát hozott létre az 1780-as években, ahol a feleslegesen soknak tekintett iskolai anyag szűkítésével a kétézi munkára és a vallásosságra nevelte diákjait.⁶⁰

A jótékonyág mint a polgárság önvédelme

A polgári szorgalom erénye és — a szó protestáns változatára utalva — keresztyén jótékonyág így kapcsolódott össze a pesti nőegylet korai tevékenységében. Tévedés lenne azonban csupán jámbor altruizmusnak tekinteni az egyesület munkájába fektetett anyagi és szellemi energiát. Az egylet létrehozói kezdettől korlátozottan tekintették mozgásterüket „kényszerítő módokhoz nem nyúlhatván”, és így a városi koldulást csak az önként munkát vállalókkal tudták csökkenteni. Azoknak a „veszedelmes” koldusoknak a semlegesítésére azonban, akik „életük napjait inkább henyéségekben, korhelységben töltik el, és a koldulás szinte alatt tolvajságot s több más rossz cselekedetet üznek”, a nőegylet szerint csak egy felsőbb hatalom által létrehozandó „kényszerítő intézet” segítségével lenne mód.

A kolduskérdés megoldását egyébként a rendszertető városi lakosság önvédelmének tekintik. Már az 1817 körüli kiinduló helyzet elemzésekor is arra hívták fel a figyelmet, hogy külföldön és Magyarországon a drágaság és az éhínség miatt „főképp a nagyobb városokban, hol az embereknek ezen szegény neme összegyűl, a közcsendesség és -bátorság [értsd: közbiztonság] csonkulni, közönséges betegségek és más veszélyek eredni kezdetek”, az egyleti intézmények pedig „a vétkek és

58 *Iskola*, 1822. Magyar nyelvű ismertetésére l. pl. *PJAE*, 1823–26.

59 *Pukánszky–Németh*, 1994. 248–251. p.; *EOL PE* III. a. 31.; *Hittrich*, 1930. 25. p.

60 *PJAE*, 1823–26; *PJAE*, 1817–33; *Pukánszky–Németh*, 1994. 264–66. p.; *Nagy*, 1857–68. Tessedik címszó.

bűnök eltávoztatását” szolgálják.⁶¹ Az utcai koldulás eltörlését ennek megfelelően a város „minden pallérozott és rendszerető lakosinak nyilván és leghatározottabban kinyilatkoztatott kívánságának” megfelelően tüzték ki célul 1830-ban, ugyanis a koldulás „ezen város népességének nevedésével feneképen terjedni, s amint sok fővárosokban megtörtént, kiirthatatlanná válni látszott”.⁶²

A szövegből az is érezhető, hogy szerzője — feltehetően Schedius — felismeri, hogy az urbanizáció folyamatának általános problémájáról van szó. Az egylet munkálkodásának viszonylagos eredménytelenségét is azzal magyarázza, hogy ugyan már korábban is százaknak segített, „kik egyébként utca-koldulásra kényszerítettvéen felette terhesek és veszedelmesek, de legnagyobb részt el is vesznek”, mégis „mennél csekélyebb lett [...] ezeknek számok az itteni népességhez képest, annál több idegen koldusok tolakodtak ide naponként, főképpen pedig az országos vásárok alkalmával, az országnak minden részeiből, kik közül azután is sokan letelepedtek”.⁶³ Ennek a felfogásnak teljesen meg is felelt az a gyakorlat, hogy az 1831. évi koldusösszeírásnál azt is megkérdezték az összeírtaktól, hogy pesti születésűek-e, és ha nem, akkor mióta tartózkodnak a városban és volt-e korábban nekik (vagy házastársuknak) itt munkájuk. Mint ahogy az a bánásmód is, hogy a város határába feliratokat és öröket helyeztek el az idevándorló koldusok visszatartására, és az 1830–31. évi akció során is először az „idegen” koldusokat utasították ki a városból.⁶⁴

A ‘társadalmi ellenőrzés’⁶⁵ igénye más vonatkozásban is megnyilvánul a nőegylet tevékenységében. Igaz ugyan, hogy a nélkülözők megsegítését „a szerencsésebb lakostársak”, „a közszükség idején elégséges vagyonnal és gazdagsággal megáldottak [...] felséges kötelességének” tekinti, de például a dologházban az elvégzett munka után járó bérnél óvakodni kell a ‘túlfizetéstől’, mert az nem ösztönözné eléggé a támogatottat arra, hogy az egyleti intézményeken kívül munkát keressen. Ha-

---

61 *PJAE*, 1823–26.

62 *PJAE*, 1826–30.

63 *PJAE*, 1826–30. 17–18. p.

64 BFL Int. 613. AN.

65 A *social control*, az angol nyelvű társadalomtörténet a szociológiától kölcsönzött műszavát a magyar szakirodalom ‘társadalmi ellenőrzés’ vagy ‘társadalmi fegyelmezés’ fordításban használja. Az utóbbi valószínűleg sikeresebb kifejezés, ugyanis a fogalom mindazon társadalmi folyamatokra és intézményekre utal, amelyeken keresztül a tekintéllyel és hatalommal bíró csoportok saját normáikat a társadalom többi rétegére kényszerítik. Ide értendő tehát az erőszak közvetlen eszközein (rendőrségen, börtönökön) kívül az oktatás, a jótékonyág, a szegény gondozás és a vallás is, melyek ideológiai átadására alkalmas intézmények. *Donajgrodzki*, 1977; *Thompson*, 1989.

sonló okból a segélyeket is érdemes alacsony szinten tartani, nehogy a segélyezetttek hozzászokjanak, mert ez ellene volna a munkás életmódra való törekvésnek. A dologházban egyébként is szigorú házirendet tartottak fenn, amelynek része volt a tisztaságra és rendre szoktatás (pl. tisztasági előírások), a szolidaritásra nevelés (bizonyos munkákat, így a terítést és a helységek takarítását a munkások maguk végezték egymást váltva), a könnyű elbocsátás veszélye (az összeférhetetlen viselkedés, az idegenek előtti panaszkodás és kéregetés, valamint az előljárók iránti tiszteletlenség esetén), — de a külső munkavállalás ösztönzése is (akár napokig távol lehet lenni, ha „valami hasznot hajtó munkát vállalt magára rövid időre” az illető).⁶⁶

A Pesti Jótékony Nőegylet kiadványaiban érzékelhető a ‘középosztályi’ törekvés a városi közrendet veszélyeztető okok elhárítására, ennyiben az ‘alsó’ társadalmi csoportok ellenőrzésére; megnyilvánul továbbá a keresztényi felebarátság eszméje és a tevékeny polgári életvitel terjesztésének kísérlete is. Összességében az így kirajzolódó világképet *keresztény-polgári* értékrendnek nevezhetjük, azzal a megszorítással, hogy a most ismertetett ideológiában a kereszténység eleme kisebb hangsúlyt kap.

A nőegylet valóságos működése a bevételek és a kiadások szerkezeté alapján

A célkitűzések az eddigiekben vázolt „valósága” mellett érdemes azonban azt is megvizsgálni, hogy a tevékenysége mennyiben tükrözi a fenti elveket. A rendelkezésre álló források kínálta szűkös lehetőségek között ez csak formális szinten végezhető el. Azt tudjuk ugyanis az egyesület saját adatközlése alapján, hogy bevételeinek mekkora része származott magán-, illetve közadakozásból (ideértve pl. a kulturális rendezvények belépődíjainak árát is), és mekkora részét adta az egyesület által ösztönzött munka ellenértéke (az elkészített árukért kapott összegek), valamint a munka után járó bér. A költségvetés másik oldalán pedig az állapítható meg, hogy a teljes bevétel mekkora részét osztották ki segélyként (készpénz vagy naturalia formájában), és mekkora került vissza a dologház és a többi munkát adó intézmény gazdálkodásába (nyersanyag, munkaeszköz). Ezek az arányok szimbolikusan jelzik, hogy az adakozók „befektetése” a nélkülözők munkára nevelésébe mennyire

---

66 *Dologház.*

járt sikerrel, még ha az ilyen következtetések értéke nyilvánvalóan viszonylagos is.⁶⁷

A bevételek között az adakozások aránya jól mutatja, hogy a bevételnek több mint a fele az eladott áruk értékéből származik. Ehhez az egyharmad részt meghaladó arányban járulnak a különféle pénzsegély-formák: az évenkénti adományok és az ún. „költségek pótlására” szánt segélyek, melyekről nem sikerült kideríteni, hogy kik és milyen körülmények között ajánlották fel ezeket. Ezek mellett alárendelt szerepet játszik a jótékony célú színelőadások, koncertek és jelmezbálok jövedelme, és az olyan források, mint a városi kamara hozzájárulása (a koldulás eltörlése óta), a végrendeletekben a nőegyletre hagyott összegek, a kölcsönként kihelezett pénztári maradvány kamata vagy a segítők által törlesztett tőkepenz (3. ábra).

Az is látszik az adatokból, hogy amint az alapítás korának éhínséggel fenyegető válsága elmúlt, a közvetlen adakozás hajlandósága hamar megcsappant és legközelebb csak az 1830–31. évi nagy gyűjtés idején támadt fel. A másik legfontosabb bevételi forrás, a dologházban, a szegényiskolában és a kézimunkaboltban eladott áruk eladásából származó jövedelem viszont nominálisan nagyjából egyenletesen nőtt, a teljes bevételen belüli arányát tekintve az alapítás utáni évek növekedése után 1819-től csak kis mértékben változott (a kolera és az 1830–31. évi gyűjtés időszakában enyhén csökkent). (4. és 5. ábra.)

Ami a befolyt összegek felhasználását illeti, a 6. ábrán látható, hogy a dologházi munkához szükséges nyersanyag és eszközök beszerzése jelentette a legnagyobb, a teljes kiadás közel felére rúgó tételt, és emögött mintegy 25–25%-kal következett a munkások bére és az alkalmazottak (munkafelügyelők stb.) fizetése, valamint a segítők között szétosztott készpénz, élelem, fa. Az egyes tételek dinamikája hasonló tendenciát mutat, mint amit a bevételeknél figyelhettünk meg, annyi különbséggel, hogy az első években csökkenő segély a huszas évek közepétől lassan nőni kezd, majd 1830 után az 1817 körül kiosztott összeg több mint kétszeresére nő; a város és az egylet közvetve így fizette meg a koldulás betiltásának az árát. A

---

67 *PJAE*, 1817–1833. Megjegyzendő az itt közölt ábrákkal kapcsolatban, hogy a forrás által megadott kategóriákat összevontam és egyes esetekben átneveztem. Fontos továbbá, hogy a forrásban megadott értékek a két közgyűlés között eltelt időszak hosszúságának megfelelően változtak, ezért ezeket az összehasonlíthatóság érdekében standardizálni kellett. Ezért minden időszakra az egy évre eső átlagos értéket számoltam ki, ami természetesen elfedi az egyes évek közötti lehetséges változásokat. Mind a bevétel, mind a kiadás változásait tehát két-két ábrán elemzem: az egyik a nominális változást mutatja (időarányosan), a másik pedig a belső arányok elmozdulásait (százalékokban). A kördiagramok a teljes időszakra kiszámolva mutatják az arányokat.

pénzsegélyekhez képest fokozottan érvényes ez a naturáliákra. Összességében növekedés jellemzi az egyleti intézmények munkatevékenységével kapcsolatos kiadásokat — a nyersanyagra kiadott összeg erőteljesebben, de rapszodikusán, a dolgozók munkabére és az alkalmazottak fizetése kiegyenlítettebben nőtt; bár 1823 és 1826 között, majd 1831 után átmeneti csökkenés állt be. (7. ábra.) Mindez az egyes tételek arányainak módosulásában úgy jelentkezik, hogy a pénzsegélyezésre szánt összeg kezdeti 40%-os aránya hamar 15, majd 10% alá esik, ahonnan legfeljebb 20% körüli értékre emelkedik vissza (1830–31-re), és ha a természetben szétosztott segélyeket hozzászámítjuk, akkor sem érte el újra sem az 1817. évi szintet, sem pedig a nyersanyagra szánt összeget. (8. ábra.)

A nőegylet által támogatottak számának változásait módszertani okokból is nehezebb elemezni. (9. és 10. ábra.)⁶⁸ Összességében elmondható, hogy a segélyezetttek száma mindvégig kiemelkedően magas, és amikor legjobban csökken (az 1823 és 1826 közötti időszakban), akkor is meghaladja az összes támogatott felét. Jellemzőes számuk csökkenése az alapítás utáni időszakban, ami éppen annyira jelezheti a segélykérések elbírálásának szigorodását és az adakozókedv csökkenését, mint amennyire az előidéző okok csökkenését, vagyis az éhínség elmúlását. Jól látható, hogy az 1830–31-es időszakra számuk ismét felszökött, ami nyilvánvalóan a koldulás eltörlésével kapcsolatos akcióval függ össze.

Ha viszont a segélyezettteken kívül vizsgáljuk a támogatottak (tehát a foglalkoztatottak és az egylet költségén gyógyítottak) belső arányát, akkor egyértelmű tendencia rajzolódik ki. Folyamatosan nő ugyanis a dologházban alkalmazottak, illetve az ehhez kapcsolódó iskolában tanuló gyerekek aránya, miközben a kézimunka lerakóhely jelentősége folyamatosan csökken. (11. ábra.)

Összességében a Pesti Jótékony Nőegylet számadásainak elemzése azt mutatja, hogy nemcsak a deklarált elv szintjén tartották fontosnak a munkára való nevelést és szoktatást, hanem a gyakorlatban is tekintélyes és egyre növekvő volumenű termelőtevékenység folyt az egyesület intézményeiben.

---

68 A 9. ábra az egylet adott közgyűlési ciklusában foglalkoztatott összes személyt mutatja, míg a 10. ábra ugyancsak „éves átlagban”. Mindkét megoldás torzít, ugyanis arra vonatkozóan nincs adat, hogy az egyes intézmények mennyi ideig támogatták a rászorultakat — több évig vagy csak rövidebb ideig; vagyis a valóság valahol a két változat között van. Az adatok számszerűsíthetőségét tovább csökkenti az a tény, hogy egyes intézmények családokat, illetve háztartásokat láttak el (segélyezés, gyakorlatilag a dologház is), mások viszont cgyéncet (kórház, iskola).

4. Összetétel és társadalmi támogatottság

A Pesti Jótékony Nőegylet fellépése és működése azt tükrözi, hogy a város rohamosan súlyosbodó problémáját, a szegénykérdést az addigi hazai gyakorlathoz képest újszerű módon, a felvilágosodás szellemében és polgári eszközökkel igyekeztek enyhíteni–megoldani. Felmerül a kérdés, hogy vajon a városi társadalom mekkora részét és mely csoportjait sikerült e cél érdekében megnyerni?

E kérdés megvizsgálását több tényező is indokolja. Ismeretes, hogy a XIX. század első felének Magyarországon az intézményalapítások jelentős része arisztokraták (leginkább Széchenyi István és köre),⁶⁹ később pedig köznemesek nevéhez fűződik, míg a városi polgárság a hagyományosan elfogadott történelmi szemlélet szerint invenciótlan, műveletlen — és tőkeszegény — egyénekből állt, és csupán egy-két képviselőjük csatlakozott a felvilágosult nemesekhez az alapítások során. A szakirodalom által eddig legalaposabban feldolgozott egyesületek (Nemzeti Kaszinó, Végegylet) és irodalmi csoportosulások⁷⁰ alapítóira és tagságára vonatkozó elemzések valóban azt mutatják, hogy a fő- és a vagyonos köznemesség képviselői mellett alig találni polgári rendűt, illetve városi polgárt.

Kérdés azonban, hogy ezekkel a többnyire országos léptékű intézményekkel szemben egy kimondottan városi horizontú egyesület esetében hogyan alakulnak a rendi arányok. További speciális adottság, hogy Pesten ekkoriban igen magas a nemesség létszáma⁷¹ — bár eddig még nem számszerűsítették az erre vonatkozó adatokat. A rendi állás szerinti összetétel megoszlása az egyesületi hierarchia különböző szintjein a társadalom rendiességének mértékére is rávilágít.

Az összetétel vizsgálata: szempontok és megszorítások

Fontos azonban figyelembe venni, hogy az egyesület társadalmi támogatottságát nem csupán a *rendi helyzet*: a főnemesi, nemesi és polgári jogállásúak aránya minősíti. A nőegylet sajátos tevékenysége alapján feltételezhető, hogy a *városi érdekelt-ség és illetőség* is számít, mely a motivációt segíthet megmagyarázni — ide sorolhatjuk pl. a rendszeres jelenlétet (foglalkozás/beosztás, a környékbeli nemesség szórakozási lehetőségei) és a pesti háztulajdont. Kérdés, hogy a hagyományosan az egyházakhoz is kötődő szegénygondozás egyesületi keretek közé kerülve mennyi-

---

69 *Bácskai*, 1993/b.

70 *Cser*, 1996; *Fábri*, 1987.

71 Schams az 1820-as évek elején 3000 főre becsülte számukat, míg a város teljes lakossága néhány évvel később (1827-ben) meghaladta az 56 000 főt. *Nagy*, 1975. 373. és 341. p.

ben reprezentálja a város *felekezeti megoszlását*. Vizsgálatra szorul az is, hogy a *nőegylet* munkája vajon mennyiben tükrözi a női szerepről nyitott első nyilvános viták⁷² korában a nők megnövekedett szociális aktivitását, illetve mennyiben a férjekét, apákét, barátokét, tehát férfiakét.

Az alábbiakban tehát az egyesület társadalmi bázisát vizsgálom, részint a tagság összetételét elemezve, részint azonban ennél tágabb értelemben: az adakozások és a végrendeleti kegyes hagyományok adatait feldolgozva. A Pesti Jótékony Nőegylet tagságának vizsgálatát megkönnyítik a nyomtatásban is megjelent listák, melyek rendeltetésük szerint a „közönség előtt való beszámolás” céljából, emellett viszont alighanem a reprezentáció igényével közlik az összes tag nevét.

Számos módszertani probléma felmerül e forrásokkal kapcsolatban. A névsorok sokszor pontatlanok, pl. egyes vezetéknevek különböző írásmódban fordulnak elő, néhány esetben pedig hasonló keresztnéveket eltévesztenek a különböző kiadványokban. Ezek a hibák tipikusan polgári rendű személyeknél fordulnak elő, vagyis azoknál, akik valószínűleg nem „közismertek”. A feldolgozást az is nehezíti, hogy noha a névjegyzékek — a feltüntetett rangok és címek révén — elgázíthatnának a tagok rendi állását illetően, a német és a magyar nyelvű kiadványok más gyakorlatot követnek. A német nyelvű szövegekben használt *von* a korabeli szokás szerint ugyanis ekkorra már nemcsak a köznemeseknek járt, de honorácior, katonatiszt, sőt városi tisztviselő számára is bevett szokás volt; a (férj nevét viselő) asszonyok esetében pedig rendszerint a férj rendi helyzetére utalt. Ezzel szemben a magyar nyelvű nyomtatványokban csak a főnemesi jogállást lehet eképpen megállapítani. Érdekes kivétel ezalól a szabály alól az 1817–1818-as időszakról beszámoló füzetben alkalmazott gyakorlat, ahol különbséget tesznek „asszonyok” és „asszonyságok” között — Kietabel egyetemi tanár felesége a főnemes feleségekkel együtt „asszonyság” ebben a forrásban, míg a nem-nemes kereskedő és kézműves polgárok feleségei „asszonyok”.⁷³

Ezeknél is súlyosabb probléma azonban az, hogy — amiként ez a társadalomtörténeti vizsgálatoknál gyakran előfordul — a források annyira hézagosak, hogy emiatt az eredményeket nem érdemes számszerűsíteni. A személyek visszakeresésére

---

72 Orosz, 1962.

73 PJAE, 1817–1818.

alkalmas források (névsorok)⁷⁴ elemzése után összességében csak egyetlenlen kép alakítható ki az egyesület összetételéről, mivel ezek nem teszik lehetővé, hogy minden személyt akárcsak a fenti dimenziók többsége szempontjából is besorolhassunk. Majdnem minden esetben sikerült a férjek rendi státusát meghatározni, valamint azt, hogy polgárai, illetve választott polgárai voltak-e a városnak. Jóval ritkábban tudjuk besorolni a tagokat férjük foglalkozása és/vagy beosztása szerint, és ilyen esetekben is többnyire formális szintű megállapításokat tehetünk, mivel a kézműveseknél és a kereskedőknél ritkán állapítható meg, hogy nagy forgalmú üzletmenetet vivő, innovatív személyekről van-e szó (divatszabó, vagyonos megrendelőknél dolgozó asztalos vagy éppen nagykereskedő) vagy csak kispolgári szintű tevékenységet folytatókról. A városhoz való kötődés, vagyis a város nyugodt és biztonságos életében való érdekelttség zálogaként minősíthető a nagyobb értékű városi háztulajdon, melynek meglétét a nyomtatásban is közölt házbirtokos-listák csak részben segítenek eldönteni. Még kevesebbet tudunk a felekezetekhez való tartozásról (ezalól leginkább az evangélikusok jelentik a kivételt) és arról, hogy a kérdéses személyek hol születtek, mióta laktak Pesten, hány évesek voltak a vizsgált időszakban, hány eltartottal laktak együtt, valamint arról, hogy az egyesületből való kiválásuk oka nem az volt-e, hogy elköltöztek Pestről. Ezek a merőben személyes jellegű adatok pedig alapvetőek lehetnének az egyesületi munkában való részvétel tartalmi motivációinak megértéséhez (pl. elképzelhető, hogy az idős özvegyasszonyok úgy próbálták „hasznossá tenni” magukat, hogy a város elesettjeiről gondoskodtak).

Ráadásul itt is érvényes az a megfontolás, hogy a források többsége a férfiakra (férjekre) vonatkozik. Így a férjek adatai alapján rejtve maradhatnak olyan esetek, amikor a férj társadalmi állása nem azonos a feleség apjával vagy fivéréével, pedig éppen az ilyen esetek jelezhetik, hogy az egyes csoportok *között* milyen kapcsoló-

---

74 A pesti választott polgárok névsorát közli *Schmall*, 1899. 142–168. p.; a polgárjogot szerzettékét pedig *Ilyefalvi*, é. n. Az utóbbiból az illető felekezeti hovatartozását, születéshelyét és megélhetési módjának egy részét ismerjük. A *címtárak* (götbetűs német írással) foglalkozásonként, tisztviselők esetében hivatalonként közlik a személyek nevét, esetleg lakáscímét, továbbá a házak tulajdonosainak nevét. A levéltári források részint az *anyakönyvek* révén egészítik ki adatainkat — bár ez a forrás tömegessége (elosztva öt katolikus plébániára, valamint az evangélikus és a református gyülekezetre), egyúttal hiányosságai (a birtokos nemesség születése, olykor pedig temetkezése valószínűleg a saját birtokhoz kötődött, a polgárok körében a bevándorlások csökkentik a pesti keresztelési anyakönyvben megtalálhatók arányát, az életük végén Bécsbe távozottak pedig a halálzási jegyzék értékét stb.) miatt viszonylag kis értékű. Szórványos adatot szolgáltatnak a *hagyatéki iratok*, amelyek főként a polgári rendűek rokonságát, felekezethez tartozását, vagyoni helyzetét segítenek felbecsülni.

dások léteztek, ami elsőrendű jelentőségű szempont az egyesület szerveződésének és a tagok rekrutációjának vizsgálatakor. Ilyen viszonylat lehet pl. a felekezeti értelemben vett vegyes házasság vagy a testvéri és sógor-viszony; az utóbbi esetben a feleség leánykori nevének ismerete adja a kulcsot a kapcsolat felderítéséhez. A pesti nőegylet esetében mindkét kapcsolatra találhatunk példát.

Szervezeti felépítés

A Pesti Jótékony Nőegylet a mintájául szolgáló bécsi egyesület szervezetét vette át. A budai nőegylettel közös 1817. évi alapszabálya szerint a két egyesület közös feje a védnőknő, mely posztot a vizsgált korszakban József nádor egymást követő két felesége töltötte be: előbb a református Hermína, majd korán (1817 őszén) és fiatalon (19 évesen) bekövetkezett halála után az új feleség, az evangélikus Mária Dorottya ezt a pozíciót is „megörökölte”. Mindketten uralkodói családból származtak, házasságuk révén pedig a Habsburg-dinasztiához tartoztak.⁷⁵

Míg a védnőknő feladata az egyesület munkája feletti felügyelet és az uralkodó irányába a képviselőlet volt, az egyesület tevékenységét az elnőknő irányította. Ezt a tisztséget az alapítástól kezdve egészen 1833-ig egy arisztokrata, gróf Teleki László özvegye, született báró Mészáros Julianna viselte, majd lemondása után egy közneves tábornok felesége, Csekoniczné született Jankovich Julianna, utána egy másik közneves-feleség, Horváthné Latinovich Anna. Később átmenetileg a másodelnő, egy nemesített nagykereskedő asszonya, Derráné Zettiry Mária vezette az egyesületet, majd az 1840-es évektől ismét főnemes, gróf Károlyi Györgyné született Zichy Karolina. Közülük Csekonichnét, Horváthnét és Derránét többéves egyesületi vezetői tapasztalat után választották meg elnőknőnek, Károlyiné esetében erről nincs tudomásunk.

Az egyesület az alapszabály szerint „munkálkodó” (*wirkende*) és „adakozó” (*beitragende*) tagokból áll. Elvben a két csoport közötti viszonyt az határozta meg, hogy az előbbieket az utóbbiak közül választották, de az is előfordult, hogy egyes munkálkodó tagok nem szerepeltek az az évi adakozók között.⁷⁶ — E vizsgálat céljából azonban csak az előbbieket neveztem „tagságnak”, mivel ez az a kör, amely

75 Mária Dorottya főhercegnő rövid életrajzát l. *Hittrich*, 1923. 32. p.

76 Pl. az 1823–26. évben.

feltehetően rendszeres és nyilvános aktivitást fejtett ki és amelynek hierarchikus lépcsőfokain feljebb lehetett jutni.⁷⁷

Az elemzés során a teljes tagság helyett mintaként három évmetszet „munkálkodó tagjait” vizsgáltam: az alapítókat (1817–1818), az 1831. évi gyűjtés korának aktivistáit és a két időpont közötti, az egyesület történetében „eseménytelenebb” felező időszak tagjait (1823–1826).⁷⁸ Szükséges lenne a tulajdonképpeni reformkor éveit is vizsgálni, hiszen feltételezhető, hogy a polgári nyilvánosság kibontakozása, az 1830 körül kialakult kereskedelmi konjunktúra és az éledő nacionalizmus hatást gyakorolt az egyesület összetételére. Erre azonban nincs mód, ugyanis a források 1833 után megcsappannak és átalakulnak — ezután csak különféle címtárakban jelennek meg névsorok, és azok is csupán a vezetők és a választmányi tagok nevét közlik.

Az adatokból megállapítható, hogy igen jelentős volt a cserélődés a nőegylet tagságában. Az alapítás utáni első kiadványban (mely az első három hónap tevékenységét tartalmazza) a védnöknőn, az elnöknőn és az adminisztrációban szerepet vállaló két férfin kívül tizenhárman voltak a választmány tagjai, és 53 fő számított „munkálkodó tagnak”. Egy évvel később azonban már csak 37 a munkálkodó tag; a különbözet 22 kilépő és 5 újonnan csatlakozó tagból adódik. Az 1823–1826-os időszakban összesen 61 aktivistát említ a kiadvány — közülük viszont 29 nem szerepelt az 1818. évi listán. Végül 1831-ben már csupán 39 nevet tartalmaz a névsor, akik közül 17 fő új 1826-hoz képest. Megjegyzendő, hogy a korábban nem szerepeltek között három választmányi tag is található (két arisztokrata és egy kereskedő-feleség). Összességében elmondható, hogy a mintában szereplő 131 nő közül csak 12 maradt a teljes időszak alatt az egyesület szolgálatában. Többségük kezdetől választmányi tagként is működött, származásukat tekintve pedig zömük főnemes.

Rendi és foglalkozási megoszlás

Rendi jogállás szempontjából vegyesnek mondható a nőegylet tagsága és sajátos elrendezési mintát mutat.

---

77 A statutum ugyanis megkülönbözteti a választmányt alkotó „kerületi asszonyokat”, ezek „helyettes” vagy „segédasszonyait” és az egyéb „munkálkodó asszonyokat”. Ugyanakkor mindegyik tisztséget háromévenként választásnak veti alá. A posztokra jelölni a hierarchiában eggyel alacsonyabb szinten lévők közül lehet.

78 L. *PJAE*, 1817; *PJAE*, 1818.

A rendi hierarchia szerint a csúcson az uralkodóházhoz tartozó két védnőknő állt. Társadalmi értelemben alattuk helyezkedett el az a 23 fő, akiknek férje arisztokrata volt. E csoport nagy többsége maga is főnemesi családból származott, bár „vegyesházasságra” is akad példa. Társadalmi presztízsük megítéléséhez tudni kell, hogy közülük többen is „új arisztokratának” számítottak, ugyanis e címüket a XVIII. században kapták (pl. az Orczy és a Mészáros bárói családok). Ugyanez jellemző több családra a 15 birtokos köznemes közül, így a Gyürkyekre, ahol a birtokszerző ős a XVIII. század végén élt. További 8 tag a polgári és a nemesi rendi helyzet határán helyezkedett el: akár mert vegyesházasságban élt nemes férje mellett (két Grossinger nővér: Harasztly Antal és Simonyi István nemesek asszonyai), akár mert nemes férje polgári foglalkozást űzött (patikusként mint Gömörly Károly, nyomdászként mint Trattner Mátyás, városi tisztviselőként mint Fellner Benedek, legtöbbször pedig nagykereskedőként mint Takács György vagy Derra Naum), de a két típus általában együtt járt. A fennmaradó 80 főt⁷⁹ összefoglalóan a polgári rendhez tartozónak nevezhetjük, noha csak kisebb részüket (illetve férjeiket) sikerült visszakeresni a pesti polgárkönyvben. Ismeretes azonban, hogy ekkoriban Pesten a polgári jogot megszerzett személyek a teljes lakosság 2–3%-át tették ki⁸⁰ (tehát családostul mintegy 10–15%-ot), ami összefügg azzal a folyamattal, hogy a XIX. század első felében már kevés előnnyel járt a polgári cím; másrészt az egykorú címtárak tanúsága szerint az e címmel nem rendelkezők többiek egy része is kézműves vagy kereskedő foglalkozást folytatott.

A rendi helyzethez tehát szorosan kapcsolódik a *foglalkozás*, illetve a tisztviselők esetében a *beosztás* szempontja. Számszerűsítésre itt sincs mód, de az érzékelhető az adatokból, hogy a nemes férjeknek és apáknak csak kis része töltött be Pesten hivatalt. Néhányan az ország legfelsőbb bírói fóruma, a Curia két bíróságánál voltak ülnökök (a Hétszemélyes Táblánál Ürményi József országbíró, Ócsai Balogh Péter és Almásy Pál Zólyom, illetve Arad megyék főispánjai — utóbbiak egy-egy választmányi tag apja, illetve férje; a Királyi Táblánál pedig Teleki László Somogy megye adminisztrátora és Almásy József királyi tanácsos. Vármegyei szolgálatban állt (alispánként) Ottlik Dániel, akinek felesége volt aktivista a nőegyletben. A városi vezetést Fellner Benedek polgármester, valamint az utóbb országos hivatalnokai karriert befutott Steinbach Ferenc városbíró feleségei „képviselték”. Tisztviselő jellegű beosztást is betöltött (noha posztjuk nem volt bürokratizált), ám emellett polgári foglalkozást is űzött és kispolgári életfeltételek között élt két külvá-

79 Ebben nem szerepel az egylet vezetéséhez tartozó négy férfi: Schedius Lajos és Tessedik Pál titoknokok, Eggenberger József pénztárnok és Martinelly Antal, a dologház felügyelője.

80 Nagy, 1975. 382. p.

rosi esküdt: Worbes Henrik a Ferencvárosból és Drobny András a Józsefvárosból, akiknek feleségei az egyesület munkálkodó tagjaiként működtek.⁸¹

A visszakereshető foglalkozásuk legnagyobb része kereskedő volt, a Polgári Kereskedelmi Testület tagjai közül. 1815-ig még egyiküket sem vették fel a testületi nagykereskedők közé, de később többen is a város tekintélyes nagykereskedői lettek, így Glückswerth Mihály, Kappel Frigyes, Liedemann János Sámuel és fia Frigyes, Malvieux Keresztély, Valero Antal és Derra Naum.⁸² Nemcsak a — nagyobb kockázatot vállaló, innovatív és profit-orientáltabb⁸³ — nagykereskedők voltak (a lakosság arányaihoz viszonyítva) felülreprezentáltak a nőegyleti tagok férjeinek körében, de a helyi igényeket kielégítő kiskereskedők is (pl. Graf, Birnstingel, Freyburg, Raitsch, Bissenti, Ferdinándy).⁸⁴

A polgári foglalkozást üzöket képviselik a kézműves mesterek is. Néhányukról gazdag levéltári anyag maradt fenn, így az ő társadalmi státuszukról árnyaltabb kép is alkotható. Azért is érdemes behatóan vizsgálni az öröklük rendelkezésre álló levéltári anyagot, mert ez az a társadalmi csoport, amelynek az egyesületben való részvétele a legkevésbé „magától értetődő”.

Ausztriai származású, de már másodgenerációs pesti ezüstműves polgár, Prandtner József volt a férje annak a Schwager Zsuzsanna választmányi tagnak, aki az alapítástól egészen 1833-ig betöltötte ezt a posztot. Az akkor is előkelőnek számító belvárosi Kígyó utcában (egyébként saját házukban) működő műhelyükben 1819-ben számottevő vagyont, mintegy 30 000 forint értékű ezüsttárgyat írtak össze. Ezek jelentős része kifejezetten úri, illetve katonai megrendelőknek készíthetett (63 pár „magyar sarkantyú”, 6 „magyar kard”); továbbá értékes aranyórákat. Ezek értéke mégis csak kis részét teszi ki a kimagasló nagyságú hagyaték negyedmillió forintos aktívumának, amelynek több mint fele egy lakóház becsértéke, mely a Király utca magas telekár jellemezte belső szakaszán feküdt és a város kisszámú háromemeletes épülete közé tartozott. Feltehető, hogy e vagyon eredete a házaspár együttlakása óta keletkezhetett, ugyanis a hagyatékban — mint közös szerzeménynek — a felét az özvegy örökölte. Ebből bőven nyílhatott is alkalma jótékonykodni; tehát a vagyonhoz „polgári kereseti módon”: mesterségével, illetve a lakás bérbéradásával vagy pénzkihelyezéssel jutott a Prandtner házaspár. Az özvegy halálakor, 1848 őszén azonban „csak” húszezer pengőforintot hagy gyermekeire és unokáira. Ekkor neki már nincs ingatlanja, de lakásában még mindig márványlap-fedte aszta-

81 *Adressbuch*, 1815.

82 Uo.: *Bácskai*, 1989. 52., 57–67., 73–76., 99–102., 127. p.

83 *Bácskai*, 1989. 6. p.

84 *Adressbuch*, 1815.

lok, alabástrom állóóra és két cseléd jelzik a tisztas jómódot. Annál meglepőbb, hogy a nőegyletről meg sem emlékezik 1835-ban kelt végrendeletében — temetését egy nagyobb összeg kíséretében a ferencesekre bízva, kisebb tételeket pedig a belvárosi plébánia, a polgárkórház, a városi szegényintézet, a tűzoltópénztár és a vakok intézete között oszt el a városi polgárok bevett gyakorlata szerint, és a kedvezményezettek közül még a dologházat is kihagyja.⁸⁵

A Turóc megyéből bevándorolt Hvizdák András „magyar szabó” mesternek viszont a felesége sem volt pesti származású, amint az a Lőcsén élő fivéreit és más rokonait kedvezményezettként említő végrendeletéből kitűnik. Férje az egyébként többnyire alacsony jövedelmet biztosító mesterségének javához tartozhatott, ugyanis hagyatékukhoz tartozott három terézvárosi házingatlan, köztük a Király utcában a Belvároshoz igen közel eső, rendkívül magas becsértékű (1845-ben közel 30 000 pengőforintos), valószínűleg kétszintes ház, melyet a becsüsök „jó anyagból ugyan, de régi modor szerint épült” házként jellemeztek, és amely öt bolton és raktárakon kívül két négy- és egy háromszobás, tehát tehetőс bérlőknek kiadható lakást is tartalmazott. Hvizdákék életmódjához is hozzátartozott a cseléd és a szakácsnő, továbbá a triezsti biztosító társaságnál kötött, elemi kár esetére érvényes szerződés (mely polgári körben egyáltalán nem számított ekkoriban általánosnak), a korabeli megítélés szerint értékes anyagúnak tartott diófa bútor és az, hogy a város egyik legambíciózusabb nagykereskedőjéhez, Liedemann János Sámuelhez helyezték ki pénzüket.⁸⁶

Nem volt ilyen tehetőс Drobny András, szintén egy nőegyleti aktivista férje, aki polgárságát házbirtokosként szerezte, de valószínűleg polgári foglalkozást is űzött. Józsefvárosi házukon és némi ingóságon kívül más vagyonuk nem volt, így 1825-ben mintegy 1500 váltóforint maradt Drobny örököseire.⁸⁷

Az iparomesterségből az értelmiségi foglalkozás felé vezető történeti átmenetet képviseli a nőegyletben a nemes Gömörý Károly patikus felesége, és a listákon szereplő Müller asszony is feltehetően a másik, a nőegylet javára rendszeresen adakozó — vagy kedvezményes áron gyógyszerrel rendelkezésükre bocsátó — gyógyszerész, Müller Ferenc felesége. Gömörý apósa, a kamarai építész Bogsch János (egyébként a pesti evangélikus templom tervezője) egy másik, ekkoriban a professzionalizálódás útján meginduló foglalkozást képvisel. Szerepelt a nőegylet alapító aktivistái között, bár a névjegyzékből már 1818-ban kimaradt az 1817-ben el-

---

85 BFL Test. 501 AN.

86 BFL Test. 411 AN.

87 BFL Int. 777 és 984 AN.

hunyt pesti egyetemi botanikatanár, Kitaibel Pál özvegye, és Boutibonne Vilmos rajztanár és festő felesége is.

Polgári szervezetforma — a rendi határok átlépése

Az eddig felsorolt adatok részben azt voltak hivatottak számbavenni, hogy a korabeli pesti városi társadalom mely rétegei engedték–engedhették meg maguknak a jótékonykodás anyagi vagy tevékeny támogatását. Azt is érzékeltetik azonban, hogy a rendi társadalmi válaszfalak milyen mértékben bomlottak le és engedték kézműves és főúr feleségek azonos egyesületben és kiadványok azonos oldalán (betűrendben!) való szereplését.

Ez utóbbi kérdés jelentőségének felméréséhez érdemes figyelembe venni, hogy 1818-ban még botrányt okozott Pesten, amikor egy „privilegiomos leánynevelő és formáló” intézet tulajdonosa a „kisasszonykakkal” együtt tanított „módosabb polgárlánykákat”. Emiatt ugyanis „néhány kisasszonykák” kiléptek az intézetből, pedig az „mind azon ismértek” elsajátítására alkalmas, „melyek által szokta magát a nemesség mások felett megkülönböztetni”. Az intézetet vezető tanár végül azt a megoldást választotta, hogy ettől kezdve külön szobában fognak tanulni a nemeslányok, a bejáró polgárlányoknak pedig „a kisasszonyokkal semmi közösölések nem lészen”.⁸⁸ Hasonlóan elkülönítve tanultak még 1836-ban az angol kisasszonyok nevelőintézetének lánytanulói, ahol a nyilvános vizsga során délelőtt „a külső leány nevendékek vizsgáltattak”, délután pedig „a nemes nevendékek állották ki a próbatételt”.⁸⁹

Rendi világban a nemesi és nem-nemesi csoportok elkülönülése magától értetődő gyakorlat. A Pesti Jótékony Nőegyletnek mintául szolgáló bécsi *Gesellschaft adeliger Frauen (zur Beförderung des Guten und Nützlichen)* működése valószínűleg erőteljesebben fenntartotta a rendi normákat. Erre lehet következtetni alapszabályuk terminológiájából. Nemcsak, hogy az egyesület nevében a „nemes” jelző szerepel — ami akár lehetne szinoním a „nemeslelkű” kifejezéssel —, de a választott hölgyeket „*Damennek*” nevezi, míg a többi tag esetében a *Frauen* kifejezést alkalmazza. Emellett a szövegből az is kiderül, hogy az alapítók előkelőek („*Damen vom ersten Range*”: 2. bekezdés), és utal arra, hogy az egyesület tevékenysége

---

88 *HKT*, 1818. 1. f.é. 7. (január 24., hirdetések).

89 *HKT*, 1836. 2. f.é. 9. (július 30.).

„minden rendre” kiterjedt, érezhetően az adakozásra korlátozza („beytragende Mitglieder aus allen Ständen mit derselben zu verbinden suchen”).⁹⁰

Nemcsak a statutum alapján feltételezhető azonban, hogy a bécsi jótékony nőegylet társadalmi összetételében „arisztokratikusabb” volt a pestinél. Az 1830-ban Bécsben pusztító árvízről beszámoló egykorú könyv felsorolja a bajbajutottakon segítőköt is, méghozzá többé-kevésbé a rendi hierarchiának megfelelő sorrendben: a főnemesség, a katonai és polgári rend, a főpapság, a tanulók, a hadsereg (katonai tanintézeteket, közkatonákat és az invalidusokat is beleértve); az udvari hatóságok és hivatalok, a különféle társaságok, a bankárok és nagykereskedők, a kézművesek, a városi magisztrátusok, uradalmak stb. részéről befolyt összegeket.⁹¹ Az egyesületek között említett nőegylet részéről az elnököt és tizenegy választmányi tagot sorol fel a lista (az alapszabály szerint a választmány tizenkét fős) és ezek mindegyike főrendű, akik a Habsburg monarchia „nemzetek feletti” arisztokráciájának különböző csoportjait képviselték (pl. Landoronska, Czernin-Salm és Pergen-Cavriani gróf-nők, Esterházy hercegnő és Pereira-Arnstein bárónő).⁹²

Ezzel szemben a pesti nőegylet javára történt adakozásokat ismertető listák csak kezdetben tükrözik a rendi osztályozás szempontját. A megalakulásról szóló hírt az összes jelentős magyar nyelvű vagy magyarországi hírlap közölte, beszámolva arról, hogy a szűkölködők támogatására létre jött *Asszonyi Társaságnak* (a Tudományos Gyűjtemény cikkében: *Damenverein*) két „ága” van: „főasszonyok” és „polgári asszonyok”.⁹³ Az 1817. évi év eredményeit összefoglaló cikk 1818 januárjában még külön közli a pesti nemesség és a polgárság első adakozását, de az „utóbbi adakozás” összegét már együtt adja meg, viszont a pesti zsidóságtól származó pénzt még ekkor is külön számítja.⁹⁴ Az 1818 tavasza után megjelent, az első teljes évről összefoglaló beszámoló viszont már semmiféle „rendies” különbséget nem tesz az adakozók csoportjai között⁹⁵ és ez marad a gyakorlat a későbbiek folyamán is.

Más — és jóval korlátozottabb értelemben — érvényesül egyfajta rendieség a Pesti Jótékony Nőegyletben. A választmány ugyanis az alapítástól kezdve 1826-ig úgy épül fel, hogy a hat kerületre osztott Pest minden kerületének élén két-két választmányi hölgy áll, akik közül az egyik főrendű, a másik férje pedig polgári fog-

90 *GAf*, 3. pont.

91 *Sartori*, 76–127. p.

92 *MK*, 1820. 14. (február 18.).

93 *HKT*, 1817. 1. f.é. 24. (márc. 23.); *MK*, 1817. 25. (márc. 28.); *VOPZ*, 1817. 28. (ápr. 6.); *TGy*, 1817. 3. 153. p.

94 *HKT*, 1818. 1. f.é. 8. (január 28.).

95 *PJAE*, 1817–18.

lalkozást üző (de egyes esetekben köznemes) férfi. Ez a szerkezet lehetővé teszi azt, hogy arisztokrata és polgár mellérendelt viszonyban legyen,⁹⁶ sőt, hogy hierarchiában a polgár a nemes felett álljon (a munkálkodó tagok között is számos arisztokrata volt), anélkül azonban, hogy ez a hierarchia a döntések végrehajtásakor egyértelmű lenne, hiszen a nemesasszony adott esetben nem a polgár „utasításait” hajtja végre, hanem egy másik nemesét. A konstrukció másik előnye, hogy feltehetően a tekintélyt és szorgalmat párosítja. A „polgári félhez” tartozó asszonyok közül ketten ugyanis is állandó posztot töltöttek be: Graf Anna a kézimunka raktár, Krausz Erzsébet pedig a dologház felügyeletét látta el; a mellettük lévő arisztokrata hölgyek pedig valószínűleg a magas társadalmi presztízst biztosították az egyesület tevékenységéhez.

Valószínűleg nem véletlen tehát, hogy éppen a Bécsben megjelenő Magyar Kurír követi el azt a tévedést, hogy a pesti nőegyletet Pesti Asszonyi Nemes Egyesületnek nevezi egy 1820. évi cikkben.⁹⁷ A nőegyletek társadalmi kötődésével kapcsolatban eddig leírt megfigyelések összhangban vannak azzal, hogy Bécs városa erősen az udvar társadalmi befolyása alatt élt. Ellentétben a zártágát mind urbanisztikai, mind pedig társadalmi szempontból sokáig fenntartó császárvárossal⁹⁸, Pesten ez a fajta rendi korlát korábban leomlott. Tanulságos ebből a szempontból Pest és Buda társadalmának összehasonlítása is: míg Budát a nemesek, tisztviselők és értelmiségiek arányszámának fokozatos emelkedése jellemzi, Pesten a lakosság növekedését a kereskedelemből élők számbeli gyarapodása biztosítja a XIX. század első felében.⁹⁹ Ez a különbség nagyrészt azzal magyarázható, hogy II. József uralkodása óta Budán tartotta székhelyét a magyar rendi köz- és pénzügyi igazgatás két kormányzója, a Helytartótanács és a Magyar Kamara, és ennek megfelelően Budát nevezték az ország fővárosának. E két szervezeten kívül is számos országos intézmény működött Budán — és kisebb részben Pesten —, melyek tisztviselői többnyire lakást is tartottak fenn a városokban. Ebben az értelemben, és abban is, hogy az ország a dinasztiahoz tartozó nádora itt élt, Buda és valamelyest Pest is „udvari városként” működött: a jelenlévő nagyarányú tehetős fogyasztó jelentős keresletet képezett a kulturális rendezvények és a város szállításának igénye terén. Egyúttal a néhány esetben valóban számottevő polgári vagyon és a nádori udvar mégsem köz-

---

96 Például a hályogos kórház látogatásában rotációs elv szerint az összes választmányi tag részt vett.

97 *MK*, 1820. 14. (február 18.).

98 *Hanák*, 1989. 24–25. p.

99 *Nagy*, 1975. 377–386. p.

vetlen jelenléte lehetővé tette, hogy a jótékony kezdeményezés egyben társadalmilag rendek feletti tartalmú legyen.

A városi jelenlét szerepe

Rendi helyzet és foglalkozási státusz részben összefonódik a tagok és családjaik *városi érdekességével*. A nőegyleti tagok nemes férjeinek nagy része birtokos volt Pest–Pilis–Solt vármegyében (Orczyak, Rádayak) és a megyegyűléseken is gyakran megfordult, különösen, ha táblabírónak is megválasztották.¹⁰⁰ Mások a szomszédos megyékben rendelkeztek birtokokkal, pl. Bácsban (szentgyörgyi Horváth József, akinek felesége néhány évig az egyesület elnöke volt), Nógrádban (Prónayak) vagy Hevesben (pl. Gyürkyek).

A megyei nemesek gyakori jelenléte a városban több esetben vezetett oda, hogy házat is vásároltak Pesten. Az egyesületi tagok férjei között a többség háztulajdonos is volt, körükben azonban számos nem-nemest is találunk. A házbirtoklás nem csupán a gazdagság további jele vagy — kereskedők esetében — a felvett hitel fedezetéül szolgáló tőke, hanem féltetni való tulajdon is, amit az utcai koldulás veszélyeztet, de legalábbis irritál. Ezért nem meglepő, hogy a koldusok által legfrekvenciáltabb utcáik környékének háztulajdonosait nagy számban találjuk a nőegylet tagjai között. Így pl. a Váci utcában volt házbirtokos Raitz, Krausz, Kappel, Graf Anna; a Kígyó utcában Prantner József és Zöhls József kereskedő; a Király utcának a Belvároshoz közel eső részén szomszédos házak tulajdonosai Gömör, Hvizdák, Harasztyné és Simonyiné; a lipótvárosi Három Korona utca környékén pedig Liedemann, Glückswerth, Kapeller Magdolna és Fetter Magdolna munkálkodó tagok családjai, az Ürményiek és a Derrák stb.¹⁰¹

Deklarált keresztény felekezetszemlegesség — protestáns felülreprezentáltság

Az egyesület *felekezeti megoszlása* vonatkozásában jellegzetes a protestánsok felülreprezentáltsága. A — csak korlátozott forrásértékű — népszámlálások szerint a pesti városi lakosság 85,8 százaléka volt katolikus, 2,2% görögkeleti, a két protestáns egyház pedig együtt sem érte el a 3%-ot (az evangélikusok aránya 1,8%, a re-

100 *Köszeghi*, 1899.

101 A háztulajdonra *Dorffinger*, 1834; a lakáscímekre *PJAE*, 1830–31.

formátusoké 1,1%).¹⁰² A nőegylet tagságában viszont, elsősorban pedig a vezetők között nagy számban találunk protestánsokat. A két védnőknő református, illetve evangélikus volt, az alapításkori elnök, özvegy Teleki grófné pedig — akinek néhai férje a református egyház világi főgondnoki posztját töltötte be — a pesti evangélikus egyház egyik tekintélyes tagja. A nőegylet két titkára, Schedius Lajos és Tessedik Pál szintén evangélikusok voltak, előbbi a pesti egyház első iskolai felügyelője.

A pesti evangélikus egyház egyik egykorú iratából az is látszik, hogy a nőegylet vezetőinek jelentős része e gyülekezet elitjéhez tartozott. Egy, a templomon belüli ülésrendre javaslatot tevő 1800 körül készült előterjesztés¹⁰³ szerint az oratóriumnál helyet kapó tizenhárom fő közül kilenc személyesen vagy családján keresztül összefüggésbe hozható a Pesti Jótékony Nőegylettel, az élen Teleki grófnéval, majd Wenckheim tábornoknéval; ócsai Balogh Péterrel (az egyház 1818-ban elhunyt országos főfelügyelőjével), lányával (aki Gyürky királyi tanácsos felesége), és a dunamelléki református egyházkerületi főfelügyelő Ráday Pál feleségével: báró Prónay Ágnes grófnéval (akik mindketten választmányi tagok voltak), és a szerteágazó Podmaniczky–Prónay–Gyürky–Hellenbach–Kubinyi rokonság más tagjaival, akik közül többen az egyelet adakozó, később esetenként munkálkodó tagjai lettek. Az említett családok több esetben rokoni viszonyban álltak reformátusokkal is (Rádayak, Gyürkyek, Wartenslebenek), ami e felekezet számára is nyitottá tette az egyesületet.

Nemcsak a főnemesi körben volt magas azonban az evangélikusok aránya. Az „in den Kirchenbänken” ülők között is számos nőegyleti aktivistát találunk, így — egymás mellett — Gömöryné, Peczné, Krauszné asszonyokat, a két Liedemann (apa és fia), Raits, Freyburg, Kappel nagykereskedők feleségeit, távolabb a már említett Hvizdák asszonyt stb. Közülük Raitsné az alapítás idején volt választmányi tag, de posztjáról — betegségére hivatkozva — néhány hónap múltán lemondott; Krauszné az alapítástól, az idősebb Liedemann asszony később választmányi hölgyként működtek. A többiek helyettesként vagy aktivistaként tevékenykedtek a nőegyletben. Figyelemreméltó továbbá, hogy az 1790-es évek pesti szabadkőműves páholyaiban a kevés polgári jogállású tag között tisztségviselőként megtaláljuk Liedemann János Sámuelet, valamint Macher András nagykereskedőt (Kappel Frigyes nagybátyját), aki a napóleoni háborúk idején beköszöntött kereskedelmi konjunktúrát ügyesen kihasználva az egyik legsikeresebb korai vállalkozóvá vált, és

---

102 Nagy, 1975. 397. p.

103 OEL PE III. b. 9. no. 60.

Molnár János pesti evangélikus lelkész is.¹⁰⁴ Az egybeesés aligha véletlen, tekintve, hogy a szabadkőművesek a felvilágosodás szellemében a széles értelemben vett jótékonyosság (a közjó előmozdítása) célját követték.

Az evangélikus felekezethez tartozók kimagasló szerepe felveti azt a kérdést, hogy mi magyarázza ilyen fokú közéleti nyitottságukat és mi az oka annak, hogy ennyire készek a rendi, sőt etnikai¹⁰⁵ határok átlépésére. Külön kutatás lenne szükséges e problémák megvizsgálására, annyi azonban így is leszögezhető, hogy nemcsak ezen a téren kiemelkedő a felekezethez tartozók aktivitása, de az „első nemzedékhez” tartozó nagykereskedők között is a leginkább vállalkozókedvűek közülük kerültek ki;¹⁰⁶ a különféle intézményalapítási kísérletek kezdeményezői körében is őket találjuk,¹⁰⁷ és a kulturális életben is jelentős szerepet játszottak (pl. Schedius Lajos, az első protestáns pesti egyetem tanár¹⁰⁸ és Schwartner Márton személyében).

A pesti gyülekezet itt ismertetett „demokratikus” szelleme részben abból adódhatott, hogy az egyház csak a protestáns felekezetek 1791. dik törvényesítése után szerveződött meg, és a templomépítéssel és egyéb alapítási tevékenységgel kapcsolatos költségekhez nagyobb anyagi erőfeszítésekre volt szükség, ami szinte kikényszerítette nemesek és polgárok szoros együttműködését. Ehhez hozzájárult az egyház szervezetének a katolikusokétól eltérő felépítése, mely világi tisztségviselők és presbitérium többségi elven alapuló választását teszi lehetővé — mely gyakorlat rokon az egyesületek működésével.

A pesti evangélikus egyház korai tagjai közül legtöbben a Szepességből származtak (pl. Liedemann, aki évtizedekig az egyház kurátora volt) vagy Pozsony és Győr térségéből kerültek Pestre (mint az iskolafelügyelő Schedius vagy a pesti főkurátor Gömör).¹⁰⁹ Mindkét terület hagyományosan fejlett kultúrájú evangélikus vidéknek számított, a pozsonyi evangélikus lyceum pedig pietista törekvések ma-

104 *Abafi*, 366–414. p. Liedemann titkár, Macher kincstárnok, Molnár szónok lett 1792-ben, bár a szervezeti keretek és a tisztségek többször változtak. Macher kereskedői pályájára *Gyömrei*, 1957.; Kappel és Macher rokonságára *Bácskai*, 1989. 57. p.

105 Az 1830-as években tartott gyülekezeti tisztújításon már a templomfelügyelők és a választmányi tagok körében is külön német, magyar és „szláv” tagokat választottak. OEL PE no. 60.

106 *Bácskai*, 1989.

107 Pl. Liedemann képviseli a pesti német színház működtetésére alakult részvénytársaságot (MOL N 22 Acta Praesidialia. 1816/VII.) és ő kezdeményezi takarékpénztár felállítását Pesten (MOL N 22 MO. 1817/II.), Sartory János György pedig a Kereskedői Csarnok Rt. képviselője (MOL N 22 EP. 1831/II.).

108 Életrajzát röviden ismerteti *Hittrich*, 25–28. p.

109 *Voit*, 1939.

gyarországi közvetítője a XVIII. században; Schedius pedig e lyceum neves igazgatójának, Windischnek a lányát vette feleségül. E szellemi hatás is közrejátszhatott abban, hogy az evangélikus felekezet tevékeny részt vállalt a jámborság és szorgalom erényeit egyszerű megtestesítő nőegylet munkájában.

A protestánsok kiemelt szerepe nem jelenti azonban azt, hogy a szó szoros értelmében felekezeti alapon szerveződött volna az egyesület. Vezetők és aktivisták között is szerepeltek katolikus és néhány görögkeleti kereskedő-feleségek is (többek között a már említett Derra asszony, akit az 1830-as években ideiglenesen az egyesület elnökének választottak). Katolikus pl. a kézimunkaraktár felügyeletét ellátó özvegy Graf Anna kereskedő,¹¹⁰ a választmányi tag Harasztyné, akinek több (szintén hitsorsos) rokonát találjuk az aktivisták között, vagy olyan előkelő nemesi családok tagjai, mint az Orczyak, az Ürményiek vagy gróf Sztáray felesége. Az egyesületen belüli arányuk mégis jóval alatta marad a katolikusok a teljes városi lakosságon belüli súlyának.

Férfi és női szerepek a nőegyletben

Noha az egyesület csak *nőket* vett fel tagjai közé, *férfiak* többféle értelemben is belefolytak tevékenységébe. A szervezői munkát végző két — jogvégzett — titoknok éppúgy férfi volt, mint a pénztárnoki teendőket¹¹¹ ellátó Eggenberger József könyvkereskedő, a dologház felügyeletét végző Martinelly Antal kereskedő, vagy az 1830–31. évi gyűjtést koordináló Müller Ferenc gyógyszerész — különben mindhármán a város választott polgárságának tagjai.

Az egész egyesület működését érintő adminisztratív munkán kívül, „kívülről” játszhattak szerepet férfiak, ha — élve a statutumban rögzített jogával¹¹² — valamelyik választmányi tag vagy aktivista tanácsadónak választotta őket. Ez a lehetőség valószínűleg azt a rendszert szentesítette, hogy a tagok családjukkal és barátaikkal konzultáljanak a döntések meghozatala előtt. Megjegyzendő, hogy a bécsi egyesület alapszabályai az asszonyok ennél nagyobb fokú dependenciáját sugallják: ott a tagok szavazatukat is átruházhatják tanácsadóikra — vagyis saját szerepük még inkább reprezentatív válik.¹¹³

---

110 BFL Test. 3818. AN.

111 Eggenberger 1838-ban az árvíz által sújtottak segélyezésékor is hasonló feladatot végzett. *Némethy*, 1938. 100. p.

112 *Alapszabályok*, 1843: 20., 30. bekezdések.

113 *GAF*, 1810. 13. pont.

Valószínűleg még jelentősebb mértékű szerepvállalást jelentett a férfiak számára az adakozás. A gyűjtések eredményeit közlő listákon rendszeresen találkozunk férfiak nevével, köztük olyanokéval is, akiknek feleségük (ha van egyáltalán) nem aktivistája a nőegyletnek. Az alapszabály kimondja ugyan, hogy amikor az egyleti tag adakozásra buzdítja férfi ismerőseit, „ezen felszólítás alkalmatlan tolakodás nélkül tétessék, s ugyanezért csak férj, szülő, testvér, rokon, s egyéb legközelebb állókhoz intézendő”,¹¹⁴ valószínű azonban, hogy Bécshez hasonlóan Pesten is számítottak az olyan férfiakra, akik szívesen adakoznának, de „kevés a társasági kapcsolatuk vagy nincs hozzátartozójuk”, arra kérve őket, hogy forduljanak a kerületben illetékes választmányi taghoz.¹¹⁵

A rendelkezésre álló források alapján nehéz képet alkotni arról, hogy valójában mekkora és milyen természetű aktivitást tanúsítottak a Pesti Jótékony Nőegylet tagjai. Az alapszabály különféle előírásokat tartalmaz erre nézve:

- 1./ pénz gyűjtése az ismerősök körében, egyúttal újabb támogatók toborzása;
- 2./ a támogatásra érdemes szegények felkutatása;
- 3./ körülményeik felmérése és a segélynyújtás optimális formájára javaslattétel;
- 4./ a pénz átvételekor mindig az összeg feljegyzése és számlaadás;
- 5./ a „kerületi hölgyek” esetében részvétel a választmány munkájában (előterjesztés, döntések megszavazása, elnök választása);
- 6./ az egyleti intézmények látogatása felügyelet céljából.

Ez utóbbi tevékenységre utal a hályogos vakokat gyógyító kórház egyik orvosának beszámolója, aki szerint sokakat megindított „a két város minden renden lévő dámáinak azon szerény magok alázása, melyet az ispotály gyakori látogatásában, többször magánosan, majd ahhoz értő orvos urakkal kimutatni méltóztattak”.¹¹⁶ A látogatói rendszert valóságának mutatja a dologházi szabályzat is; eszerint az ottani támogatottak panaszt nyújthatnak be az intézet felügyelőjéhez, „a kerületbeli asszonyhoz, kin a felvigyázás sora éppen akkor vagyon”, vagy az elnökhöz — de másoknak pl. „az intézetet látogató idegeneknek” való panaszkodás a kizárást vonja maga után.

Ahogy nem látszik egyértelműen a nők valóságos aktivitásának mértéke, ugyanúgy meglepő, hogy a nyilvánosság előtti rendszeres megjelenés során egészen 1843-ig nincsen szó arról, hogy a jótékony egyesület tagjai — nők. Noha az 1820-as években a Tudományos Gyűjteményben napvilágot látott cikksorozattal kezdve a nők társadalmi helyzete vitatott kérdéssé válik, a vita elsősorban a nők természeté-

114 *Alapszabályok*, 1843: 2. pont.

115 *GAF*, 1810. 6. pont.

116 *Cseresnyés*, 1819. 9–10. p.

ről, és művelődésük céljáról és lehetőségéről zajlott, elkerülve a nyilvánosság előtt a közjóért végzett munka témáját.

Egy 1843. évi, a pesti nőegyletről szóló divatlapbeli cikk¹¹⁷ az erős férfi és a gyöngé nő sztereotípiáját bontja ki. A szerző szerint a férfi „hideg”, amennyiben célra- cionális gondolkodást követ („országáni elvek” alapján „rostálja meg nemesb ösztöne eredményeit”), érzéketlenebb, vagy legfeljebb „a perc ihletése lelkesíti”. Ezzel szemben a nő ösztönösen együttérez, empatikus, önfeláldozó és mérlegelés nélkül segítőkész: „hő részvétellel nyújtja kezét a szenvedőnek -nem kérdezve, nem tétovázva”. Ezért a női természet éppen megfelel a jótékonykodásnak: „mint férfinak erő, úgy illik nőhöz a jótett.” — A jótékonyagnak ez a felfogása azonban mintha már más szemléletet követne, mint az alapítás korának szelektív szegénypercepciót tükröző megközelítése.

A rekrutáció mechanizmusai

A Pesti Jótékony Nőegylet tagságának összetételét több dimenzió mentén vizsgálva kiderült, hogy egyes változók mentén markáns felülreprezentáltságot találunk. E dimenziók egymásra vetítése egyben felfedi azt a hálózatot is, amely az egyesület rekrutációjának csatornáit biztosította.

Az egyik csomósodási pont a pesti *evangélikus egyház*. Valószínű, hogy az egyesület megalapításának ötlete innen indult, karöltve a *pesti választott polgárság* néhány tekintélyes tagjával (így a testületben „seniori”, vagyis helyettes előljárói posztot viselő evangélikus Gömörlyvel, Liedemannel, valamint a katolikus Martinellyvel stb.), és a *Pesten élő* (többségében nem evangélikus) *nemesség* vezető tagjainak megnyerésével az ügy érdekében. Érdekközösséget teremthetett a nagyobb értéket képviselő *házak birtoklása* a koldulás szempontjából leginkább érintett utcákban.

A fenti — társadalmilag megragadható és részben meghatározott térhez is köthető — csoportok alkothatták azokat a fórumokat, amelyekben a nőegylet új tagjai rekrutálódtak. Megkockáztathatjuk például, hogy a Deák téri templom előtt (amihez az evangélikus felekezethez tartozók nagy része közel is lakott és amelynek közvetlen közelében tartották a koldusok által is gyakran „látogatott” vásárokat)¹¹⁸ vagy a farsangi szezon báljainak színhelyein ismerhették meg a fiatal nők a vonat-

---

117 *Honderű*, 1843. 1. f. 5. (február 4.).

118 *Bácskai*, 1988. 208. p.

kozó szerepeket és tanulhatták meg az adakozás és az egyesület működésének konkrét módozatait.

Az eszme terjedésének további mechanizmusa lehetett a rokonság, több módon is. Vegyes házasságot kötött például az evangélikus Oberhäuser János borkereskedő, választott polgár, amikor a katolikus Grossinger tímármester lányát vette el, és ez a frigy jelenthette az egyik összekötő kapcsot a polgári szinten a két felekezet között, ugyanis felesége és két sógornője (Harasztyné és Simonyné), valamint más, házassága révén „szerzett” nőrokonai is az egyesület vezetői, illetve aktivistái voltak.¹¹⁹ A nőegyesületi részvétel nemzedékek közti átörökítésére is találunk példákat, így a polgári oldalon Liedemannéknál, ahol János Sámuel felesége segédszszony volt a húszas években, menyje pedig még az ő aktív korszakában választmányi tag lett, igaz egy másik kerületben. A rendelkezésre álló genealógiai segédkönyvek nem mindig segítenek annak eldöntésében, hogy a főnemesi rendhez tartozó asszonyok pontos rokonsági fokait megállapíthatjuk, de az biztos, hogy az Orczy családban is mintegy váltják egymást a generációk, és vélhetően ez történt a Wenckheimék, Festetitsek, Hunyadyak, illetve a köznemesek közül a Kapyak, Gyürkyek, Almásyak stb. családjában is.

A nőegylet támogatottsága

A Pesti Jótékony Nőegylet tevékenysége csak részben múltott munkálkodó tagjainak és vezetőinek tevékenységén — az egyesület javára összegyűlt pénzesz összegnek csak kisebb része származott az aktivistáktól vagy férjeiktől.¹²⁰

A legnagyobb szabású gyűjtőakció 1830–31-ben zajlott, amikor az egyesület az utcai koldulás teljes felszámolását tűzte ki célul Pesten. Az ebből az alkalomból a koldulás betiltását követő egy év alatt összegyűlt pénz mintegy 18 619 pengőforintot tett ki, ami igen jelentős összeg az az évi hadiadóval összehasonlítva, amit a város királynak fizetett és ami 27 548 pengőforint volt. A város lakossága önkéntesen adóját annak (átlagosan) mintegy kétharmadával kiegészítette annak érdekében,

119 Vonatkozó hagyatéki iratok a BFL. Test. állagban: Grossinger-család: 493. AN, 4627. AN; Oberhäuser: 1060. AN.

120 Az 1826–30 között összegyűlt 37 926 váltóforintból pl. 15 917 vft a dinasztia tagjainak (a nádornak, felségségének és a császárnénak) az adakozása, 6364, illetve 1461 vft a nőegylet vezetőinek és tagjainak az adománya, további 1374 pedig ezek rokonságáé (ideértve az azonos vezetéknevű adakozókat). 12 777 vft értékű adomány felajánlóit nevük alapján nem sikerült összefüggésbe hoznunk a tagok családjával. A fennmaradó rész besorolhatatlan vagy bizonytalan eseteket tartalmaz.

hogy Pesten megszűnjön a koldulás.¹²¹ Az e gyűjtés eredményét közreadó kiadvány mintegy hatvan oldalon keresztül sorolja az adakozókat és a felajánlott összeget, e forrás feldolgozása azonban még további munkát igényel. Jelenleg azt állapíthatjuk meg, hogy az adakozás legnagyobb mértékű a hagyományosan a városi elit lakta Belvárosban, illetve a legvagyonosabbak által lakott Lipótvárosban volt. Ha az egyes városrészek népességének és az adott városrészben adakozó személyek, valamint az általuk felajánlott összegek arányait vetjük össze, megállapíthatjuk, hogy ez a két városrész erősen felülreprezentált, míg a „külvárosok” népessége kisebb arányban vett részt az adakozásban. (12. ábra.)

A gyűjtés azt látszik bizonyítani, hogy a nőegylet törekvései döntően megegyeztek a város lakosságának érdekeivel és elképzeléseivel, ezért kaphatott ilyen mértékű támogatást az adakozási akció. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy az egész korszakban ez volt az egyetlen ilyen nagyszabású gyűjtőakció, ami a város szegényein volt hivatott segíteni.

Ennél kiegyenlítettebb képet mutat a nőegylet külső támogatottságáról, ha a polgárok végrendeleteiben a különböző városi intézmények javára felajánlott összegeket vizsgáljuk meg longitudinálisan. Az ehhez rendelkezésre álló forrást néhány évig nem vezették, ezért teljes képet nem kaphatunk a kegyes hagyományokra vonatkozó szokások változásairól, de ha az 1818–21, az 1830–33 és 1834–39 időszakok közötti változásokat tekintjük, akkor világosan érzékelhető a dologháznak mint kedvezményezettnek az egyre népszerűbbé válása. Az önkéntes dologház e rangsor szerint feljön a második helyre, és bár így is a városi polgárház mögött marad, ám elékerül a városi igazgatás alatt álló szegény intézetnek, és népszerűbb a külvárosi kerületi plébániákhoz képest is (ezalól egyedül az éppen ekkor épülő lipótvárosi templom a kivétel).¹²²

5. Kitekintés: kisugárzás és utóélet

A Pesti Jótékony Nőegylet, vagy korabeli nevén Pesti Jóltévő Asszonyi Egyesület — budai ikerszervezetével együtt — az első olyan magyarországi egyesület volt a XIX. században, mely városi szintű közcélokat tűzött ki és sem felekezethez, sem foglalkozáshoz nem kötődött. Létrehozói a mintát bizonyíthatóan Bécsből vet-

---

121 Az adó összegére *Patacsich*, 1831. 82–83. p.

122 BFL IV. 1202/dd.

ték,¹²³ ahol Európa első nőegylete alakult meg kevesebb mint egy évtizeddel korábban, és ahonnan indulva a napóleoni háborúk okozta nyomor és az egyesület-alapítás divatjának sodrában rövidesen egész Európában elterjedt ez a szervezeti-típus.¹²⁴

A pesti nőegylet nemcsak a bécsi hasonló intézmény megalakulásának időpontjához képest nem volt jelentős késésben, de az Osztrák Császárság többi jelentős városához mérve sem. Az osztrák tartományokban alakuló nőegyletek közül a kortárs grazi (1819) *Frauenverein in den Pfarre Marie Himmelfahrt* felekezethez köthetik, a bécsi (1811) *Verein zur Unterstützung verschämter Armen* nem nőegylet, a *Wohlthätigkeitsverein der israel. Frauen* 1842-ben szerveződik meg, az egyes bécsi kerületek szintjén működő *Frauenvereinek* pedig 1848 és 1850 között alakulnak meg. Hasonlóképpen Linzben, Stájerországban és Salzburgban is csak az 1848 utáni években szerveznek (katolikus) nőegyleteket, a *Frauenverein zu Innsbruck* 1834. évi megalakulása után. Prágában 1801-ben hozzák létre a *Privatverein zur Unterstützung der Hausarmen* nevű egyesületet, majd 1832-ben jön létre egy izraelita nőegylet, Brnóban pedig sajátos módon férfiegylet szervezi a jótékonyt (1813, *Wohlthätiger Mannverein in Brünn*).¹²⁵ Egy 1835-ben kiadott enciklopédia ugyan említést tesz két további nőegyletről, a *Damengesellschaft zur Unterstützung der leidenden Menschheit zu Lemberg* és a *Verein wohlthätiger Frauen zu Mauthausen* nevű egyletekről (melyek 1816-ban, illetve 1811-ben alakultak meg), de ezekről alig ad hírt, míg a bécsiről, a pestiről és a budairól hosszabban számol be.¹²⁶ Ebben az összehasonlításban jól látszik, hogy Pestet (és Budát) csak Bécs előzte meg a Habsburg Birodalom területén a felekezet-szemleges jótékony nőegylet kezdeményezésében, az is kiténik azonban, hogy számos más kombinációja is lehetett a jótékonytársadalmi gyakorlásának.

A pesti nőegylet korai megszervezését mutatja az is, hogy Magyarországon csak jóval később söpört végig a nőegyletek alapításának divatja. A vidéki magyar egyesületek kataszterét néhány éve összeállító Pór Edit 1848 előtt alig néhány nőegyletről tudósít: 1830-ban Pozsonyban és Besztercebányán, 1833-ban Tordán, 1835-ben Szegeden, 1838-ban Kassán, 1839-ben Kolozsvárott, 1845-ben Fogarason, 1847-ben Gyöngyösön és Temesvárott. Ráadásul ezek is csak részben hasonlítanak

---

123 A pesti nőegylet megalakításakor a bécsi városi igazgatástól kérték levélben és kapták meg a bécsi egylet alapszabályát, valamint az adakozási íveket. MOL N 22 Acta Praesidialia 1817. III., *Országgh*, 1898. 14. p.

124 *GAF*, 1810; *KET*: *Asszonyi egyesület* címszó.

125 *Staubenrauch*, 1857.

126 *ONE*, 1835. 201–203. p.

egymáshoz: a fogarasi egylet az evangélikus felekezethez kötődik, a szegedi és a temesvári egyletek az — alighanem az asszimiláció útjára lépett — zsidóság szervezetei, a tordai pedig nem jótékonyssággal foglalkozik, hanem olvasókör — ami visszavezet ahhoz a kérdéshez, hogy ebben a korban a női szerep keresése mennyiben irányult a közéleti jótékony tevékenység, és mennyire a műveltség terén elérhető emancipáció felé.

A nőegyletek tömeges alakulásának a kora a magyarországi városokban az 1860-as évtized, míg az 1870–80-as években kisebb településeken is szaporodnak a nőegyletek. Az évszázad utolsó évtizedében például csak Nagyküküllő vármegyében mintegy félszáz településen alakul evangélikus nőegylet — e helységek egyetlen egyesületként.¹²⁷

Az ekkor létrejövő egyesületek azonban már más társadalmi jelenségekre reagálnak: a polgári fejlődés gazdasági hatásai komplexen jelentkeznek és az iparosodás vonatkozásában sokkal előrébb jutott az ország, mint a bomló céhrendszer jellemezte reformkori Pest félszáz évvel korábban. Ennek következtében a társadalmi feszültségek sem teljesen ugyanazok, mint amiknek oldására a Pesti Jótékony Nőegylet megszerveződött.

A pesti nőegylet tevékenységét lehet sikernek és lehet kudarcnak minősíteni. Utóbbi mellett szóló érv, hogy mindkét nagyszabású akció csupán múló eredménnyel járt, hiszen a koldulást nem sikerült megszüntetni Pesten; és az is, hogy 1833-ban a Bécsbe költöző elnöknasszony kérésére az egylet védnökének férje, József nádor dönt úgy, hogy a korábbi formában az egyesület intézményeinek fenntartása nem folytatható. Ezek után a nőegylet egyre inkább olyanná válik, amilyenek a szépirodalomból ismert polgári–nemesi női társaságok voltak: bálozó dámák, akik szórakozásuk során némi áldozatot hoznak a nélkülözők javára.¹²⁸ E dolgozat viszont azt kívánta bizonyítani, hogy az „elő-reformkor” viszonyai közt alakult pesti nőegylet puritán szelleme igencsak más elveket vallott. Az egyesület vezetőinek

---

127 Pór; 1988. p.

128 A reformkori Pest szezonjának egyik fő attrakciója volt a nőegyleti bál. Vörös, 1997.

1833 után keletkezett végrendeletei is arról tanúskodnak, hogy a testatorok tudatában nem tölthetett be központi szerepet a nőegylet és tevékenysége.¹²⁹

Az is igaz ugyanakkor, hogy az egyesület és a pesti intézményesülő szegénygondozás útjainak 1833. évi szétválása után az „intézetek” nagyobb része fennmarad és továbbfejlődik. Az önkéntes dologház még 1848 előtt megszűnik ugyan, de az 1831-ben létrehozott gyámintézetek elődei voltak az 1844-ben a városi vezetés által megszervezett kényszerítő dologháznak. Az ápolóintézet is sokáig fennmarad, felvéve az Erzsébet nevet; a szegények iskolája pedig az 1841-ben alapított és a nádor nevét viselő árvaház Josephinum árvaházba olvad bele. Márpedig sikernek könyvelhető el az, hogy az intézmények túléltek az egyesületi korszakot — legalább formális szempontból.

Az itt elemzett folyamat és intézmények története tehát leírható egy olyan képpel, mely szerint az urbanizáció által keltett kihívásokra először egyesületi (társadalmi) formában válaszolt a város társadalma — kényszerűségből, hiszen a városi igazgatás sokáig nem mutatott hajlamot együttműködésre, de az abszolutista közigazgatási rendszer egyébként is megkötötte a kezét. A problémák súlyosbodásának és a politika tudatosodásának hatására viszont később a hatósági kezdeményező kedv megélenkült és olyan formákat tudott biztosítani a szegénygondozás számára, amit egyesületi alapon nem lehetett biztosítani (pl. a rendfenntartás hatókörében). A pesti szegénygondozás történetének itt vizsgált szakasza így (ebben a vonatkozásban) hasonlónak mutatkozik ahhoz, amit Robert Morris írt le az angol egyesületek egykorú történetét elemezve: az egyesületek által nemcsak betöltött, hanem általuk megszervezett funkciókat egyre inkább magának szerzi meg az állam, és ezek után az egyletek egyre szűkebb területre szorulnak vissza az állam árnyékában a XIX. század során.

---

129 Prandtner Zsuzsanna végrendeletében (készült 1833-ban, kihirdetve 1848-ban, BFL Test. AN. 501), Vorbesz Henrikné testamentumában (dátumai: 1831, illetve 1837; BFL Test. AN. 2628) szó sem esik a nőegyletről. Graff Anna 1845-ben aláírt végakarata szerint (BFL Test. AN. 3828) 15 váltóforint jut az egyesületnek -- összevettéssel: a kényszerítő dologházza 25 forintot hagyott. Nagyvonalúbb volt a gróf Károlyi családnál titkári tisztséget betöltött Bárfay László felesége, aki 1860-ban 12 czüst villát, illetve ennek ellenértékét hagyományozta a nőegyletre (BFL Test AN. 6902). A fentiekhez bensőségesnek mondható Haraszty Teréz végrendelete, aki elrendelte, hogy temetésére a nőegyleti szegényiskola összes tanulója menjen el és mondjanak el egy imát a lelkéért, ezért cserébe (összesen) 25 pengőforintot kapjanak; emellett a szegényiskola és a lányiskola tanárai is részesüljenek 25–25 forint kegyes hagyományban (1827, kihirdették 1836-ban, BFL Test AN. 493).

Függelék

1. Az egyesület tagjai (1817–1833)

A lista valószínűleg nem teljes, ugyanis 1833 utánról csak a vezetők és választmányi tagok névsorát ismerjük. A dátumok és a posztok megnevezései általában bizonytalanok, mivel az aktivista tagok különböző kategóriáit a források többnyire együtt sorolják fel (pl. „munkálkodó és segédasszonyok”).

Védnökök:

Hermína főhercegné (József nádor 2. felesége), 1817–1817 ősz (†)

Mária Dorottya főhercegné (József nádor 3. felesége), 1819?-tól

Elnökök:

gr. Teleki László özvegye, sz. br. Mészáros Johanna, 1817–1833

Titoknokok:

Schedius Lajos (egyetemi tanár), 1817–1833

Tessedik Pál (ügyvéd), 1826–31?

Pénztárnok:

Eggenberger József (könyvkereskedő) 1817–1833?

A Dologház felügyelője:

Martinelly Antal 1817–

Tagok (választmányi tagok [= V], segéd-, *illetve* munkálkodó asszonyok [= M/S], helytartó, *illetve* segédasszonyok [= H/S])

Almásy Pál (őexc.) felesége, sz. Kapy Anna, V: 4. ker 1817-től, †1829

Almásy József felesége, sz. V. Kovanecz Franciska, M/S

Arnold Julianna, S: 5. ker. (1817–)

Augustin Zsuzsanna, S: 6. ker. (1817–)

Bachmann (vagy Wachmann) Borbála, S: 6. ker. (1817–)

br. Baldacci János felesége, sz. br. Hunyady Terézia, M/S; *illetve* H/S (?1831)

Bernhardt asszony, S: 4. ker. (1817–)

gr. Berényi Terézia, M/S

Birnstingel Krisztina H; S: 1. ker. (1817–)

- Bissenti Vilmos (nagykereskedő) felesége, sz. Kaiser Franciska, S: 3. ker. (1817–)
Boryné sz. br. Hellenbach Karolina, M/S; H/S (?1831)
Boutibonne Lajos (rajztanár) felesége, sz. Vietoris Vilma, S: 2. ker. (1817–), H/S
(?1826–1831?)
gr. Brunswick József (öexc.) felesége, sz. Majthényi Anna, M/S; H/S (?1831)
Bründl Magdolna (vagy Ilona), S: 6. ker. (1817–)
Bräuer Jozefa, M/S; H/S (?1831)
Bártfay László felesége Jozefa, H; H/S (?1826–1831?)
Csekonic József (tábornok) felesége, később özvegye, sz. Jankovics Julianna, V: 6.
ker., majd 14. ker. (1817–?), elnök 1835 körül
Drobny Mária (vagy Klára) M/S; S: 6. ker. (1817–)
Eger Magdolna, M/S; S: 1. ker. (1817–)
Eggenberger Erzsébet, S: 4. ker. (1817–)
Eggenberger Terézia, M/S; M (1823), H/S (1826)
Fellner Benedek (polgármester) felesége, sz. Pregesbauer Scholastica, V: 1. ker.
(1817–), kilépett 1820 előtt
Ferdinándi (nagykereskedő?) felesége, Jozefa, V: 13. ker. (?1826–31?)
gr. Festetits Vince felesége, sz. br. Wenkheim Franciska, M/S; M (1823), H/S
(?1826–1831?)
Fetter Magdolna, M/S; S: 2. ker. (1817–)
Freyburg Erzsébet, H; S: 1. ker. (1817–)
Glückwerth Mihály (nagykereskedő) felesége, S: 2. ker. (1817–)
Graf (kereskedő) özvegye, sz. Hauáecker Anna, V: 5., majd 11. ker. (1817–1833?)
Gyürky Pál felesége, sz. Kapy Amália, V: 2. ker. (?1826–1831?)
Gyürky István (öexc.) felesége, sz. Balogh Johanna, V: 1. ker. (1817–); †1833 előtt
Gétzy István (kir. tanácsos) felesége, sz. Balogh Karolina, S (?1823)
Gömöry Károly (patikus) felesége, sz. Bogsch Julianna, H; S: 3. ker. (1817–26),
H/S (?1826–31?)
gr. Hadik Vilmos özvegye, sz. gr. Festetits Borbála, V: 1. ker. (?1823–), kilépett
1833 előtt
Haraszty Antalné, sz. Grossinger Terézia, S: 3. ker. (1817–), V: 6., majd 8. ker.
(1823–?, özvegy)
Hegedűs Anna, M/S; S: 5. ker. (1817–), M: (?1823), H/S (?1826–31?)
Horváth József felesége, sz. gr. Draskovits Rozália, M/S; M (1823), H/S (1826)
Horváth János felesége, sz. Latinovits Anna, M: (1823), V: 7. ker. (1826–33)
Huszák Erzsébet, H; S: 6. ker. (1817–), M: (1823), H/S (?1826–31?, özvegy)
Hvizdag Zsófia, M/S; S: 3. ker. (1817–)

- Jankovichné, sz. br. Pichler asszony, H/S (1831)
- Kappel Frigyes (nagykereskedő) felesége, sz. (?) Emília (vagy Amália), M/S; M (1823), H/S (?1826–31?)
- Kappeller asszony, S: 2. ker. (1817–)
- Kietaibel asszony, S: 6. ker. (1817–)
- Kiss Katalin, M/S; S: 1. ker. (1817–, özvegy)
- Klivitzy Anna asszony, M/S; H/S (1826)
- Kochné, sz. Hannibál Anna, H; H/S (1831)
- Krauß János (építész) özvegye, sz. Bogsch Erzsébet, V: 3., majd 15. ker. (1817–1833?)
- Kurz Anna, M/S; S: 3. ker. (1817–)
- Leichs asszony, S: 2. ker. (1817–)
- Liedemann János Sámuel (nagykereskedő) felesége, sz. ? Julianna, M/S; S: 2. ker. (1817–), H/S (?1826–31?)
- Liedemann János Sámuel Frigyes (nagykereskedő) felesége, sz. Rückl Rozália, V: 1., majd 6. ker. (1823–)
- Lukáts Gergely felesége, sz. Hülf Rozália, S: 3. ker. (1817–), V: 1. ker. (?1826–?)
- Malvieux Amália, S (1823?)
- Malvieux (nagykereskedő) felesége, sz. (?) Johanna, V: 5. ker. (?1826–31?)
- Melczer László (udv. tanácsos) felesége, sz. gr. Majláth Mária, M/S; S: 4. ker. (1817–)
- Moulinet (ezredes) felesége, H; S: 3. ker. (1817–)
- Müller Anna, M/S; S: 4. ker. (1817–), M: (1823), H/S (?1826–31?)
- Müller Terézia, S: 5. ker. (1817–)
- Nagy István (kir. tanácsos) felesége, sz. Ország Anna, M/S; S: 6. ker. (1817–), M: (?1823–26?)
- Oberhäuser Katalin asszony, M/S; S: 3. ker. (1817–), M: (?1823–26?)
- br. Orczy József özvegye, sz. gr. Berényi Borbála, V: 5. ker. (1817–), † 1826 előtt
- br. Orczy György felesége, sz. gr. Berényi Erzsébet, M: (1823?), H/S (?1826–31?)
- Ottlik Dániel (kir. tanácsos) felesége, sz. Hülf Anna, M/S; M: (1823), H/S (?1826–31?)
- br. Piret Lajos felesége, sz. Csekonits Erzsébet, H; S (1823?)
- Potz Anna, S: 6. ker. (1817–)
- Prandtner József (ezüstműves) felesége, sz. Schwager Zsuzsanna, V: 6. ker. (1817–), 1826 előtt kilép
- Raitsch Sámuel nagykereskedő felesége, sz. Birnstingl Katalin, V: 1. ker. (1817–); betegség miatt még 1817-ben kilép

- Rehák Anna asszony, H; S: 3. ker. (1817–)
- Reichlin Anna asszony, S: 5. ker. (1817–)
- Rupp Anna asszony, M/S
- Römer Julianna asszony, M/S
- gr. Ráday Pál felesége, sz. br. Prónay Ágnes, V: 2., majd 3. ker. (1817–31?)
(1826-ban özvegyként említik)
- Samwald asszony, M/S
- Schedl Magdolna asszony, S: 6. ker. (1817–)
- gr. Schmidegg Tamás felesége, sz. gr. Forgách Erzsébet, H; S: 4. ker. (1817–)
- Seemann Terézia asszony, M/S; S: 6. ker. (1817–)
- gr. Sermage Dénes felesége, sz. gr. Csáky Rozália, M/S; H/S (1831)
- Simonyi Istvánné, sz. Grossinger Borbála M/S; S: 3. ker. (1817–)
- Somogyi Antal felesége, sz. Ürményi Franciska, H; S: 4. ker. (1817–)
- br. Splényi Ignác felesége, sz. Szily Mária, M/S; H/S (1831)
- Steinbach Ferenc (városbíró) felesége, ? Anna, M/S
- Sturm Anna asszony, M/S
- Suttner Terézia asszony, M/S
- gr. Szerdahelyi (öexc.) felesége, sz. br. Hunyady Terézia, V; 1830 előtt elköltözik
Pestről
- Szirmay Ádám felesége, sz. Gyürky Johanna, V: 12. ker. (?1826–31?)
- Szuhy Erzsébet asszony, M/S; S: 1. ker. (1817–)
- gr. Szécsen Károly felesége, sz. Almásy Jozefa, S: 1823, V: 10. ker. (?1826–31?)
- Takácsy (nagykereskedő) felesége, M/S
- Teller Veronika asszony, M/S; H/S (?1826–31?)
- Tomm Borbála asszony, M/S; H/S (1831)
- Trattner (nyomdász) felesége, sz. Pauer Erzsébet, V: 4., majd 9. ker. (1817–31?;
özvegy]
- Utzmann Anna asszony, M/S; H/S (1831)
- br. Vay Miklós özvegye, sz. br. Adelsheim Johanna, S: 3. ker. (1817–), V: 5. ker.
(1826–); elköltözik Pestről 1830 előtt
- Veszely Zsuzsa (vagy Margit) asszony, M/S; S: 5. ker. (1817–)
- Volnhofer József felesége, sz. Rudnyák Julianna, H; S: 2. ker. (1817–)
- Voltsák Barbara asszony; S: 5. ker. (1817–)
- gr. Waldstein Emánuel felesége, sz. gr. Sztáray Teréz, V: 3. ker. (1817–26), †1826.
jan. 15.
- br. Wenckheim József felesége, sz. br. Orczy Teréz, M/S; H/S (1831)
- Wiedemann Anna asszony, M/S; H/S (?1826–31?)

Worbes Henrik (asztalos) felesége, (?) Barbara, M/S; S: 6. ker. (1817–)
Wurm Anna asszony; S: 6. ker. (1817–)
Zachfail asszony; S: 4. ker. (1817–)
Zettner Terézia asszony, M/S; S: 3. ker. (1817–), M: (?1823–26?)
Zirch Franciska asszony, M/S; S: 6. ker. (1817–)
Zofall Terézia asszony, M/S; M: (1823–26)
Zöhls József (rőföskereskedő) felesége, sz. (?) Anna, M/S; S: 6. ker. (1817–)

2. Nőegyleti vezetők 1833 és 1848 között

Csekonics József (tábornok) felesége, később özvegye, sz. Jankovics Julianna, V: 6. ker., majd 14. ker. (1817–?), elnök 1835 körül
szentgyörgyi Horváth János felesége, sz. Latinovits Anna, előbb választmányi hölgy, majd 1839 körül elnök
gr. Károlyi Györgyné, sz. gr. Zichy Karolina, elnök az 1840-es években
Derra (nagykereskedő) felesége, sz. Zettiry Mária, V: 2. ker. (1817–26), 4. ker. (1826–?), másodelnök az 1840-es években

Titoknokok (mind ügyvéd)
Karlovsky Zsigmond, (–1835–1839–)
Veréb ?, (–1835–)
Simon Flórián, (–1839–)
Károlyi Lajos, (–1848–)
Soltész Albert, (–1848–)

Pénztárnok
Eggenberger József (mint fent), (–1835–)
Halbauer József kereskedő, választott polgár (–1839–)
Választmányi tagok
Appiano Teréz, (–1839–)
Babnigg Johanna, (–1848–)
br. Bánffyné, sz. Borbély, (–1835–)
Bártfay Jozefína, (–1835–1848–)
gr. Batthyányiné, sz. gr. Zichy Antónia, (–1848 –)
Bohuschné, sz. Szögyény, (–1839–)
Bohuschné, sz. Gosztanyi Antónia, (–1848–)
Derráné, sz. Zettiri Mária, (–1835–1839–)

- gr. Erdődy Teréz, (–1848–)
Ferdinándy Jozefina, (–1839–1848–)
Forster Karolina, (–1839–)
br. Gerliczky Erzsébet, (–1848–)
Gömöry Károlyné, sz. Bogsch Júlia, (–1839–)
Graf Anna, (–1835–1848–)
Haraszthy Teréz, (–1835–)
Hild Augusztá, (–1848–)
Kochmeister Karolina, (–1848–)
Kraus Erzsébet, (–1835–1839–)
Liedemann Róza, (–1835–1848–)
Lónyayné, sz. Lónyay Florentine, (–1839–)
Lukátsné, sz. Hülf Róza, (–1835–1839–)
Malvieux Johanna, (–1835–1839–)
Nákóné, sz. Wuchetich Anasztázia, (–1848–)
gr. Rádayné, sz. br. Prónay Ágnes, (–1835–)
Rostyné, sz. Eckstein Anna, (–1839–)
Steinbach Anna, (–1848–)
Szentkirályiné, sz. Ettore Kontantina, (–1848–)
gr. Széchenné, sz. Almásy Jozefina, (–1835–)
Szirmayné, sz. Gyürky Johanna, (–1835–1848–)
Tajnay Vilma, (–1848–)
Thurn Elise, (–1848–)
Trattner Mátyásné, sz. Pauer Erzsébet (–1835–1839–)
Trsztványanskyné, sz. Krosko Teréz, (–1848–)
br. Vayné, sz. br. Geymüller Katalin (–1839–1848–)

A felhasznált levéltári források és irodalom rövidítési jegyzéke

Rövidítések

FSZEK	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
OSzK Knyt	Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtár
PJAE	Pesti Jóltevő Asszonyi Egyesület, Pesti Jótékony Nőegylet

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV. 1202.	Pest városi tanács levéltára
Int.	IV. 1202/c. Intimata, Mandata et Repraesentationes
Rel.	IV. 1202/h. Relationes
Test.	IV. 1202/cc. Testamenta et Inventaria
Extr.Test.	IV. 1202/dd. Protocollum super exhibitionibus Extractum Testamentorum (A kegyes adományokra vonatkozó végrendeleti kivonatok jegyzőkönyve)
SZ.B.	IV. 1209. Protocoll der die Armen Versorgungs Anstalten dirigirenden Commission (Pest városi Szegényházi Bizottmány ülési jegyzőkönyve)

Evangélikus Országos Levéltár Pesti Egyház (EOL PE)

Magyar Országos Levéltár (MOL)

A szekció: Magyar Kancelláriai Levéltár

C szekció: Helytartótanácsi Levéltár

C 51 Helytartótanács, Departamentum Politiae in Genere et Civitatum

N szekció: Regnicolaris Levéltár

N 22 József nádor titkos levéltára

Nyomtatott források

(A PJAE kiadványai)

A munka alap kutatás jellege folytán a lista az összes megtalált kiadványt tartalmazza, mind a magyar, mind a német nyelvűeket. A füzetek többsége elérhető a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében; a kivételeket külön jelzem. A dőlt betűvel szedett rövidítések a szöveg lábjegyzeteinek jelöléseire utalnak.

- Alapszabályok* A Buda–Pesti Jótékony Nőegyesületek’ Alapszabályai, mint azok 1817dik évben az egyesületek keletkezése alkalmával alapítottak. Pest, 1843.
- Cseresnyés, 1819* *Cseresnyés Sándor*: A Pesti és Budai méltóságos Asszony–egyesület vakok tárgyazó ispotályában tett két esztendei (1817–1818) nevezetesebb orvoslásokról; a szemalkatnak leírásával együtt. Bécs, 1819.
- Iskola, 1822* Nachricht von der mit dem Erwerbhause des wohlthätigen Pesther Frauen–Vereins verbundenen Lehr–Anstalt. Pesth, 1822.
- Keresetint., 1817/a* A Jóltévő asszonyi egyesület által Pesten felállított Kereset–Intézetéről, vagy a dolgozó szegények ápolgató szerzetéről. Pest, 1817. Megjelent: „A tettetésnek minden mesterségiben jártasok ...” Szerk.: Léderer Pál, Tenczer Tamás és Ulicska László. Bp. 1998. 80–86. p.
- Keresetint., 1817/b* Über die vom wohlthätigen Frauen–Verein in Pesth gegründete Erwerbs–Anstalt, oder das Versorgungs–Institut für arbeitsfähige Arme. Pest, 1818.
- Keresetint., 1817/c* Versorgungs–Institut für Arbeitsfähige Armen, vom wohlthätigen Frauen–Verein in Pesth, 1818. [OSzK]
- PJAE, 1817* Ausweis über die Einnahme des wohlthätigen Frauen–Vereins in Pesth und der Verwendung derselben, vom 1ten April bis letzten Juny 1817. Pesth, 1817. [OSzK Knyt]
- PJAE, 1817–18* Számadó előadás, melyben a Pesti Jóltévő Asszonyi Egyesületnek első esztendőbeli, 1817–diki Mártiustól 1818–diki utolsó Mártiusig való, állapotja terjesztetik elő.

- (aláírta: B. Telekiné Mészáros Johanna, Schedius Lajos stb.) Pest, 1818.
- PJAE*, 1817–33/a Tudósítás az Asszonyi Egyesület által sz. kir. Pest városában alapított jóltévő Intézetekről, azoknak belső elrendeléséről és fenn-állásáról, 1817diki mártius elejétől, 1833diki september végéig. Bécs, 1834.
- PJAE*, 1817–33/b Ausweis über die in der kön. Freistadt Pesth vom Frauen-Vereine begründeten wohlthätigen Anstalten, deren Einrichtung und Bestand vom März 1817 an bis zu Ende Septembers 1833. Wien, 1834. [OSzK]
- PJAE*, 1820–23 Ausweis über den Bestand des wohlthätigen Frauen-Vereins in Pesth während des dreijährigen Zeitraums vom April 1820 bis Ende März 1823. Pesth, 1823. [OSzK]
- PJAE*, 1823–26 A Pesti Jóltévő Asszonyi–Egyesület Állapotjának Előadása az utóbb eltelt három esztendőkbén, 1823diki áprilistól fogva, 1826diki Martius végéig. Pest, 1826.
- PJAE*, 1826 A Pesti jóltévő Asszonyi–Egyesületről. Pest, 1826. [azonos az előbbi füzet bevezetőjével]
- PJAE*, 1826–30 A Pesti Jóltévő Asszonyi–Egyesület állapotjának előadása az utóbb eltelt négy esztendőkbén, 1826diki áprilistől fogva 1830diki május végéig. Pozsony, 1830.
- PJAE*, 1830 Tudósítás az utsal-koldulás ügyéről. Pest, 1830. [aláírta: Telekiné Mészáros Johanna és Schedius Lajos]
- PJAE*, 1830–31/a A Pesti Jóltévő Asszonyi–Egyesületnek előadása, mind a szegények segéllésére már elébb felállított Intézetei, mind az utsal-koldulásnak szabad királyi Pest városában a városi kormányval egyetértőleg végrehajtott eltöröltetése felől, 1830dik esztendei júniustól, 1831dik esztendei augustus végéig. Pest, 1831. — részletei megjelentek: „A tettetésnek minden mesterségiben jártasok ...” Szerk.: Léderer Pál, Tenczer Tamás és Ulicska László. Bp., 1998. 88–91. P.

- PJAE*, 1830–31/b Ausweis des Pesther wohlthätigen Frauen–Vereins, sowohl [...] zur Unterstützung der Armen, als auch über die [...] Absteilung der Strassenbettelei. Pesth, 1831. [OSzK]
- Verfassung* Verfassung der wohlthätigen Frauen–Vereine in Ofen und Pesth. Pesth, 1817.
- Egyéb egykorú kiadványok*
- BJAE*, 1830–33 Számolás a Budai Jóltévő Asszonyi Egyesületnek 1830-tól 1833-dik végéig volt jövedelmeiről s kiadásairól. Buda, 1833.
- BJAE*, 1834 Oeffentlicher Dank des Ofner wohlthätigen Frauen–Vereines an seine Wohlthäter. Ofen, 1834.
- BR* Budapesti Rajzolatok
- Doleschalek*, 1836 Tudósítás a Vakok Intézete alkotmányáról Pesten, az intézetbeli nevendékek imádságaival s énekeivel együtt. Továbbá értekezés egy vak–nevelő–intézet szükséges voltáról, lehetőségeiről, annak hasznáról és fő–megkívántosságáról. [kiadta Dolezsálek Antal József igazgató] Pest, 1836.
- Dorffinger*, 1827 *Dorffinger, J.a.*: Wegweiser für Fremde und einheimische durch die königlichen Freystadt Pesth. Pest, 1827.
- GAF*, 1810 Verfassung der Gesellschaft adeliger Frauen zur Beförderung des Guten und Nützlichen. Wien, 1810.
- HGK*, 1848 Handels- und Gewerbs-Kalender für das Königreich Ungarn und dessen Nebenländer auf das Schaltjahr 1848. Unter dauernder Mitwirkung von Dr. Fr. Albert v. Monte-Dego. Wien, 1848.
- HKT* Hazai és Külföldi Tudósítások
- HM* Hasznos Mulatságok
- HSS*, 1839 Hof- und Staats-Schematismus des österreichischen Kaiserthums. I–II. Wien, 1839.

- HSS*, 1835 Hof- und Staats-Schematismus des österreichischen Kaiserthums. I–II. Wien, 1835.
- Josephinum*, 1841 Verzeichniß derjenigen pl. tit. Wohlthäter, welche zur Begründung des Pesther Städtischen „Josephinum“– Waisenhauses freiwillige Beiträge geleistet haben. Pest, 1841.
- KET* Közhasznú Esmeretek Tára
- MK* Magyar Kurír
- ONE*, 1835 Oesterreichische National–Encyclopedie oder alphabetische Darlegung der wissenswürdigen Eigenthümlichkeiten des österreichischen Kaiserthumes [...] 2. Band. Wien, 1835. ‘Frauen–Vereine im österr. Kaiserstaate’ címszó. 201–203. p.
- Patacsich*, 1831 *Patacsich József*: Szabad királyi Pest városának leírása. Pest, 1831.
- Sartori*, 1830 *Sartori, Franz*: Wien’s Tage der Gefahr und die Reter aus der Noth. Eine autentische Beschreibung der unerhörten Überschwemmung. Wien, 1830.
- Staubenrauch*, 1857 *Staubenrauch, M*: Statistische Darstellung des Vereinswesen im Kaisertums Österreich. Wien, 1857.
- Tessedik*, 1979 *Tessedik Sámuel*: Önéletírás. In: Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely a parasztok állapotáról Magyarországon. Szerk.: Zsigmond Gábor. Bp., 1979. 26–109. p.
- TGY* Tudományos Gyűjtemény
- „*Tiszaháti*”, 1846 Pest. Egy tiszaháti magyar őszinte megjegyzései a hazafiság, utánzási kór és nevelés felett. Lipcse – Pest, 1846. [FSzEK, B 308/321]
- VOPZ* Vereinigte Ofner–Pesther Zeitung

Könyvészeti rövidítések

- Abafi*, 1993 *Abafi Lajos*: A szabadkőművesség története Magyarországon. Bp., 1900. (reprint: 1993)
- Barth*, 1877 *Barth László*: Budapest főváros szegényügye. Bp., 1877.
- Bácskai*, 1971 Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez, 1686–1873. Szerk.: Bácskai Vera. Bp., 1971. (Források Budapest Múltjából. I.)
- Bácskai–Nagy*, 1984 *Bácskai Vera – Nagy Lajos*: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp., 1984.
- Bácskai*, 1988 *Bácskai Vera*: Társadalmi változások Pesten az 1830–1840-es években. In: A pest–budai árvíz 1838. Szerk.: Faragó Tamás. Bp., 1988.
- Bácskai*, 1989 *Bácskai Vera*: A vállalkozók előfutárai. Bp., 1989.
- Bácskai*, 1993 *Bácskai Vera*: Széchenyi tervei Pest–Buda felemelkedésére és szépítésére. In: Budapesti Negyed, I. (1993) 2. sz. 5–13. p.
- Blumin*, 1989 *Blumin, Stuart M.*: The Emergence of the Middle Class. Social Experience in the American City, 1760–1900. Cambridge, 1989.
- Borsay*, 1989 *Borsay, Peter*: The English Urban Renaissance. Culture and Society in the Provincial Town, 1660–1770. Oxford, 1989.
- Braudel*, 1985 *Braudel, Fernand*: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Bp., 1985.
- Clark*, 1986 *Clark, Peter*: Sociability and urbanity: clubs and societies in the eighteenth-century city. Leicester, 1986.
- Corfield*, 1995 *Corfield, Penelope J.*: Szociabilitás és kisvárosok a 18. századi Angliában. In: A modern város történeti dilemmái. Szerk.: Gyáni Gábor. Bp., 1995. 1–14. p.

- Cser*, 1996 *Cser Erika*: Az érdekegyesítés határai. A védegyelet alapító tagságának történeti–szociológiai vizsgálata. In: Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák. Szerk.: Lipták Dorottya és Ring Éva. Bp., 1996, 196–215. p.
- Csizmadia*, 1977 *Csizmadia Andor*: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon. Bp., 1977.
- Dobrovits*, 1936 *Dobrovits Sándor*: Budapest egyesületei. In: Statisztikai Közlemények 74/3. Bp., 1936.
- Donajgradzki*, 1977 Donajgradzki, A.P. (ed.): Social Control in Nineteenth Century Britain. London, 1977.
- Engländerné*, 1930 *Engländerné Brüll Klára*: Orvosok és kórházak Pest–Budán a legrégebb időktől a városok egyesítéséig. Bp., 1930.
- Fallenbüchl*, 1963 *Fallenbüchl Zoltán*: Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében (1687–1770). In: Tanulmányok Budapest Múltjából, 15. (1963) 239–287. p.
- Fábri*, 1987 *Fábri Anna*: Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848. Bp., 1987.
- Ferge*, 1986 *Ferge Zsuzsa*: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből, Bp., 1986.
- Fülöp*, 1978 *Fülöp Géza*: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp., 1978.
- Graphikus, 1873 Graphikus ábrák az „Adalékok Magyarország nyers terményei ártörténetéhez” c. műhöz. Kiadja a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara. Bp., 1873.
- Gyáni*, 1994 *Gyáni Gábor*: A szociálpolitikai múltja Magyarországon. Bp., 1994.
- Gyömrei*, 1956 *Gyömrei Sándor*: Az első kereskedelmi részvénytársaság: A Magyar Kereskedelmi Társaság. In: Tanulmányok Budapest Múltjából, 11. (1956) 199–242. p.

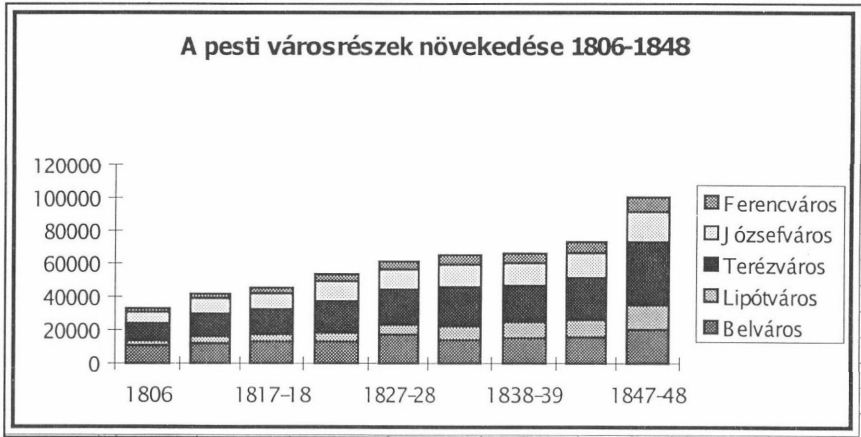
- Gyömrei*, 1957 *Gyömrei Sándor*: A kereskedelmi tőke kialakulása Pest–Budán 1849-ig. In: Tanulmányok Budapest Múltjából, 12. (1957) 197–274. p.
- Habermas*, 1971 *Habermas, Jürgen*: A társadalmi nyilvánosság szerkezet-váltása. Bp., 1971.
- Hanák*, 1988 *Hanák Péter*: A Kert és a Műhely. Bp., 1988.
- Hitchkins*, 1995 *Hitchkins, Keith*: Önszegélyező egyletek Magyarországon 1830 és 1941 között. In: Esély, 7. (1995) 3. sz. 89–110. p.
- Hittrich*, 1923 *Hittrich Ödön*: A budapesti ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium első száz esztendejének története. Bp., 1923.
- Horony Pálfi*, 1940 *Horony Pálfi Aurél*: A jótékony egyesületek működése Budapesten. In: Statisztikai Közlemények. 91/1. Bp., 1940.
- Illyefalvi*, é.n. Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai. Szerk.: Illyefalvi I. Lajos. 1. köt. A pesti polgárok. Bp., é. n.
- Im Hof*, 1995 *Im Hof, Ulrich*: A felvilágosodás Európája. Bp., 1995.
- Kaszás*, 1994 *Kaszás Marianne*: Az egyesületi karitáستól az állami gondoskodásig. In: Szociológiai Szemle, 4. (1994) 1. sz. 127–145. p.
- Katona*, 1934 *Katona Lajosné*: Az 1817-ben alapított budai jótékony nőegylet vázlatos története (1817–1934). Bp., 1934.
- Katus*, 1991 *Katus László*: Budapest népességnövekedésének forrásai a 19. században. In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Szerk.: Somogyi Éva. Bp., 1991.
- Kempelen*, 1911–32 *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. I–XI. köt. Bp., 1911–32.
- Komáromy*, 1874 *Komáromy Lajos*: A pesti jótékony nőegylet. In: Vasárnapi Újság, 1874. 40. sz. 633–634. p.

- Kósa*, 1937 *Kósa János*: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp., 1937.
- Kőszeghi*, 1899 *Kőszeghi Sándor*: Nemes családok Pestvármegyében. Bp., 1899.
- Morris*, 1983 *Morris, Robert J.*: The Middle Class and British Towns and Cities of the Industrial Revolution, 1780–1870. In: Fraser, Derek – Sutcliffe, Anthony (eds): The Pursuit of Urban History. London, 1983. 287–306. p.
- Morris*, 1990/a *Morris, Robert J.*: Voluntary societies and British urban élites 1780–1850: an analysis. In: Borsay, Peter (ed): The Eighteenth-Century Town, 1688–1820. London, 1990. 338–366. p. (első megjelenés: 1983.)
- Morris*, 1990/b *Morris, Robert J.*: Clubs, societies and associations. In: Thompson, F. M. L. (ed): The Cambridge Social History of Britain, 1750–1950. vol. 3., Cambridge, 1990.
- Nagy*, 1857–68 *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1857–1868. (reprint: 1987–1988.)
- Nagy*, 1975 *Nagy Lajos*: Társadalom. [1790–1848]. In: Nagy Lajos – Bónis György: Budapest története III. A török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Bp., 1975. 373–426. p.
- Némethy*, 1938 A Pest–budai árvíz 1838-ban. Szerk.: Némethy Károly. Bp., 1938.
- Orosz*, 1962 *Orosz Lajos*: A magyar nőnevelés úttörői. Bp., 1962.
- Országh*, 1898 *Országh Sándor*: A Budai Jótékony Nőegylet, 1817–1897. Bp., 1898.
- Pajkossy*, 1991 *Pajkossy Gábor*: Polgári átalakulás és nyilvánosság a reformkorban. Bp., 1991.
- Pajkossy*, 1993 *Pajkossy Gábor*: Egyesületek a reformkori Magyarországon. In: História, 15. (1993) 2. sz. 6–9. p.
- Papházi*, 1993 *Papházi Tibor*: A német egyesülési modell és kialakulása. In: Szociológiai Szemle, 3. (1993) 3–4. sz. 101–119. p.

- Pik*, 1998 *Pik Katalin*: A szociális munka története Magyarországon. (A pesti és budai Jóltévő Asszonyi Egyesület.) In: *Esély*, 10. (1998) 2. sz. 80–90. p.
- Pór*, 1988 A magyarországi egyesületek címtára. I. rész: Vidéki egyesületek és körök. Szerk.: Pór Edit. 1–3. kötet. Bp., 1988
- Pukánszky*, 1994 *Pukánszky Béla–Németh András*: Neveléstörténet. Bp., 1994.
- Rózsay*, 1879 *Rózsay József*: Budapest főváros Erzsébet szegény-ápolójának történeti vázlat. Bp., 1879.
- Schmall*, 1893 *Schmall Lajos*: A budapesti József-fiárvaház története. Bp., 1893.
- Schmall*, 1899 *Schmall Lajos*: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. Bp., 1899.
- Schuler*, 1935 *Schuler Dezső*: A hatósági szegénygondozás Budapesten. In: *Statisztikai Közlemények* 75/1. Bp., 1935.
- Thompson*, 1989 *Thompson, F. M. L.*: Social control in modern Britain. in: Digby, A. and Feinstein, Ch. (eds.): *New Directions in Economic and Social History*. Macmillan, 1989.
- Tóth*, 1997/a *Tóth Árpád*: Urbanizáció, társadalom, nőegylet. A Pesti Jótékony Asszonyi Egyesület első évtizedei, 1817–1833. In: *Rendi társadalom — polgári társadalom*. XI. A Hajnal István Kör 1997-es veszprémi konferenciájának előadásai (megjelenés alatt).
- Tóth*, 1997/b *Tóth Árpád*: Egy polgári intézmény a polgárosodó Pesten. A Pesti Jótékony Nőegylet első évtizedei, 1817–1848. Szakdolgozat, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet (kézirat, 1997.)
- Tóth Könyves*, 1930 *Tóth Könyves Kálmán*: Budapest Székesfőváros közjótékonyági szociálpolitikai és közművelődési közgazgatásának kézikönyve. Bp., 1930.

- Ungár, 1942*   *Ungár László*: Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. In: Századok, 76. (1942) 306–328. p.
- Voit, 1939*   *Voit Pál*: Egy régi pesti patika. In: Tanulmányok Budapest Múltjából, 7. (1939) 41–69. p.
- Vörös, 1997*   *Vörös Károly*: Pesti karnevál, 1839–1840. História, 19. (1997) 1. sz. 22–25. p.
- Weber, 1982*   *Weber, Max*: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp., 1982.

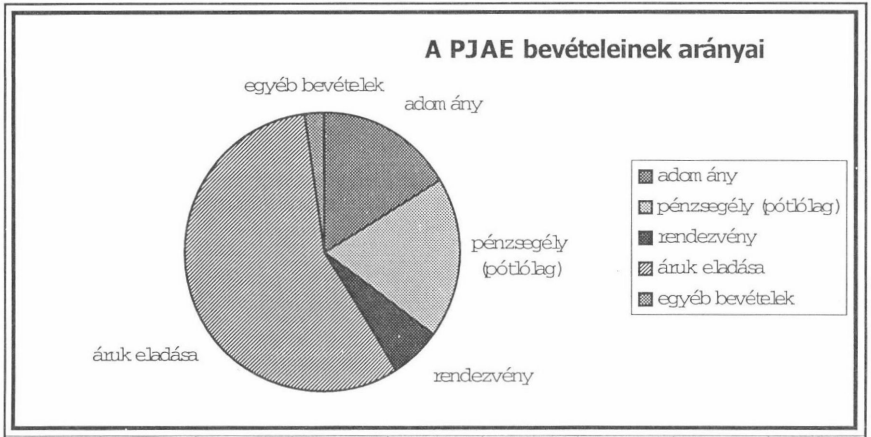
1. ábra

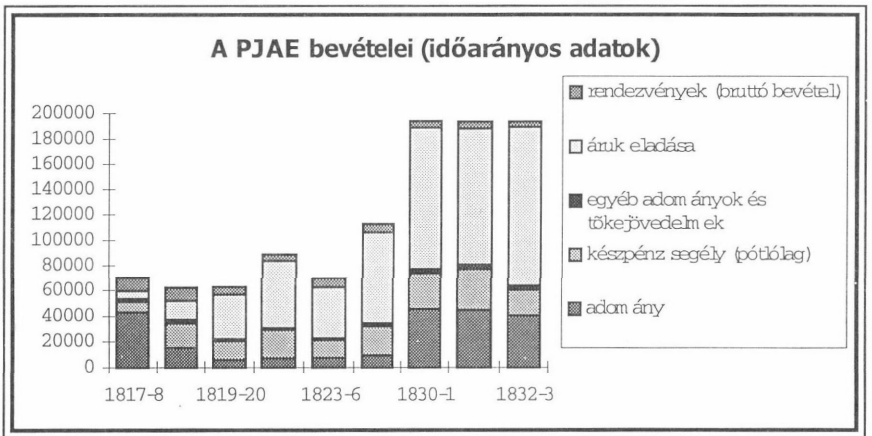
2. ábra

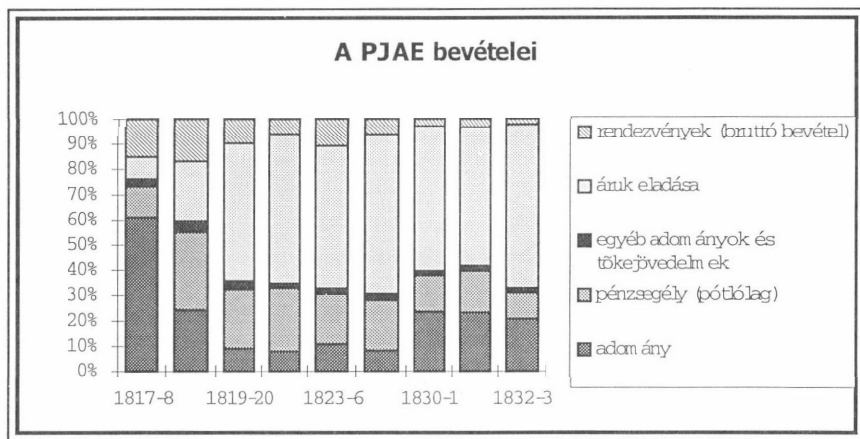
3. ábra

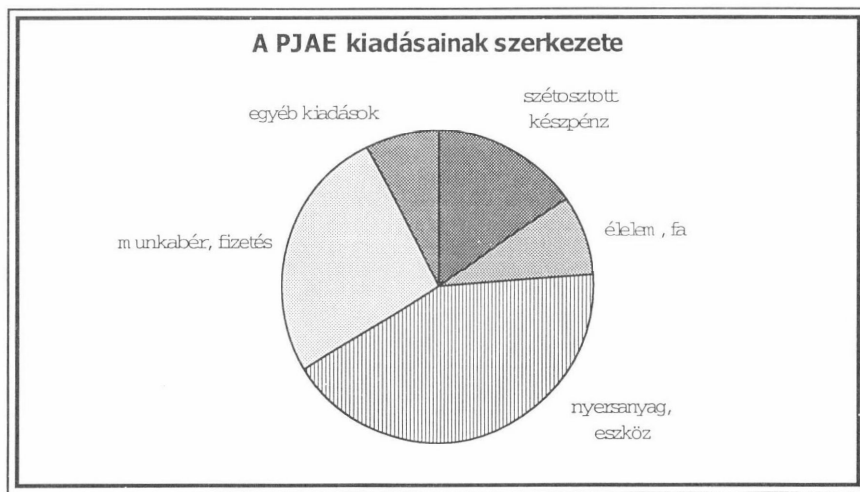
4. Ábra

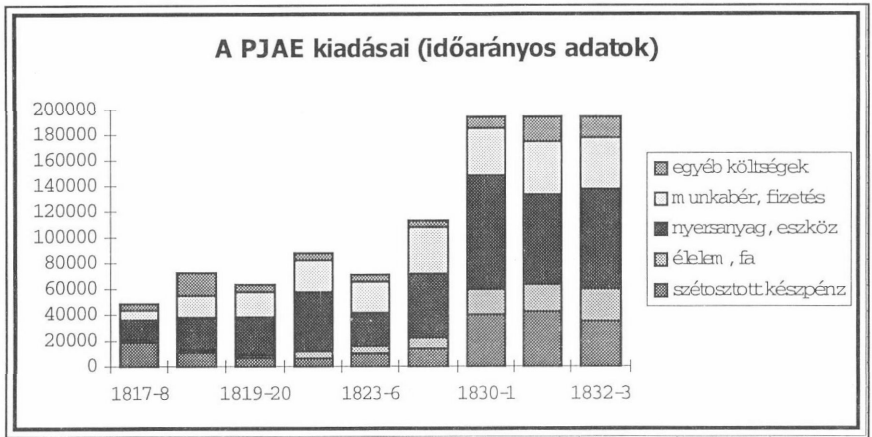
5. ábra

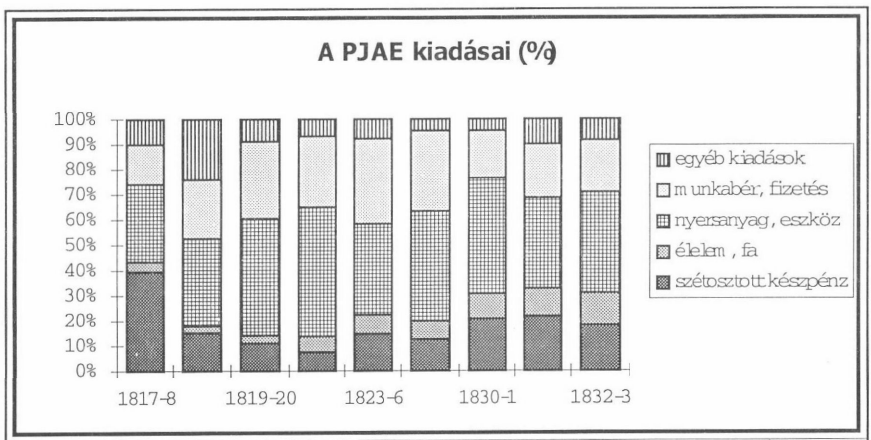
6. ábra

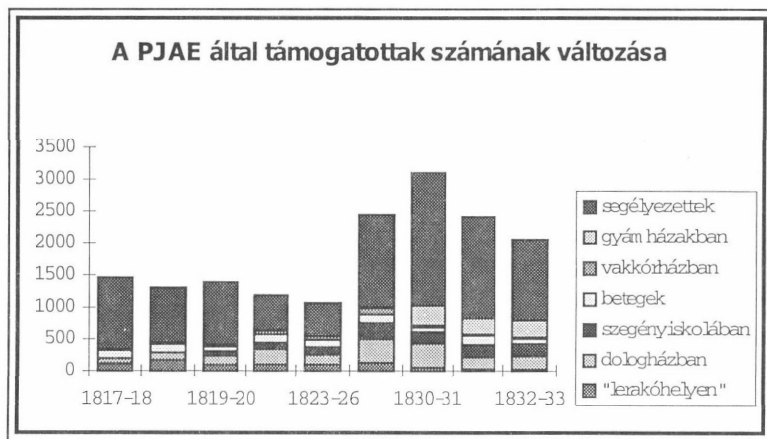
7. ábra

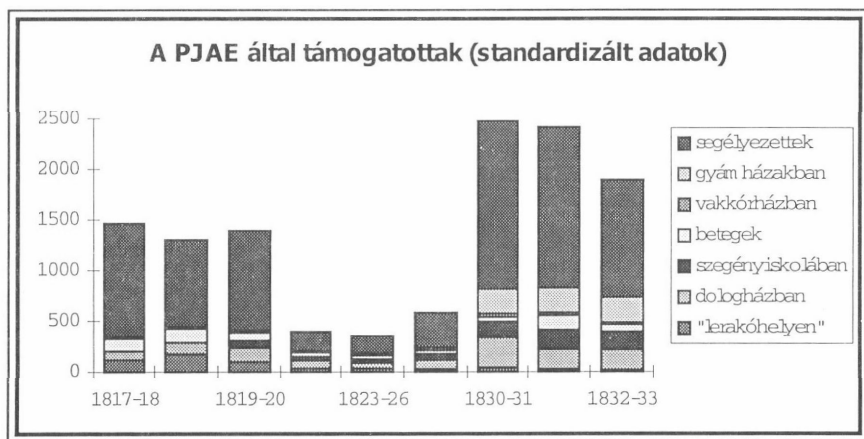
8. ábra

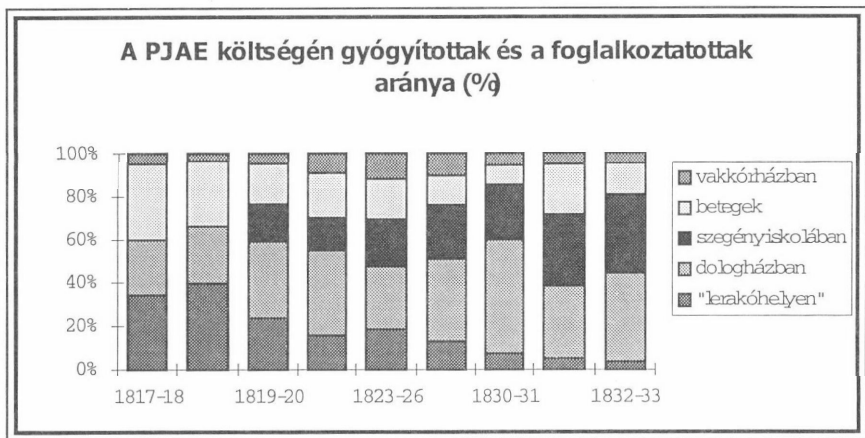
9. ábra

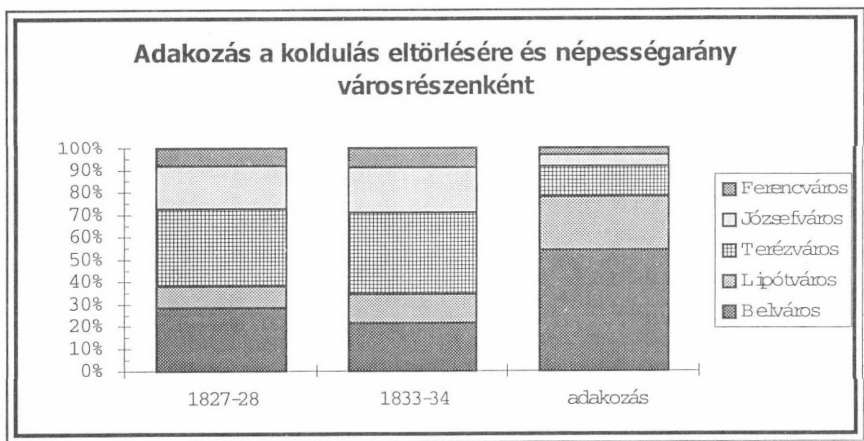
10. ábra

11. ábra

12. ábra

Árpád Tóth: The Estate and Civil Standard of the Social Organisation. The History of the First Period of the Pest Charitable Women's Society (1817—1848)

The article analyses the circumstances under which the Pest Charitable Women's Society (PJAE) was founded in 1817. It takes into account the economic challenge of post-Napoleonic Wars' depression, the increasing pace of urbanisation of Pest, then the biggest town in Hungary, and the cultural pattern of charitable societies widely communicated in that time Europe. It concludes that the foundation of PJAE was an appropriate reaction of the urban élites to what was a mixture of traditional and modern poverty.

The creation of PJAE can be interpreted not only in the context of its purpose but also as a means of policy. It was probably the first modern voluntary society in Hungary, after a few short-lived antecedents (literary societies and freemason lodges) in the era of the Enlightenment. It had an intricate structure of positions and election of officials according. It regularly reported its achievements to the king and the 'public'. In theory, it was open to all adult (Christian) women who agreed its aims. In practice, its membership included a wide range of social strata from the Palatine's wife through great magnates and leading merchants to a few artisans. However, the roles of the various social groups within the society greatly differed between artisan wives, as 'foot-soldiers' on the one hand, and the nobility, on the other. Even the committee seems to be organised with an equal proportion of nobility and bourgeoisie.

Beside collecting funds and distributing them among the poor, as the traditional way of poor relief, PJAE also created a number of institutions for teaching and employing the poor. Indeed, whereas the proportion of traditional charity relatively decreased in its overall activities, that of the voluntary workhouse and the school created to poor and orphaned children on modern educational principles developed both in terms of the number of people affected and the value of goods produced. Yet, even these institutions seemed insufficient to catch up with the acceleration of urbanisation and by 1833 the society proved unable to manage urban poverty: its major institutions were transferred to the urban authorities. Afterwards its activity was confined mainly to the traditional ways of charity again. In sum, however, the creation and activities of PJAE reflected the growing assertiveness of bourgeois consciousness, and the rising, although still limited, importance of bourgeoisie.

